Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १२७६

Title नञ्वाद विवेक:

Author विद्यानिधितनय: जगन्नाथ:

Extent २६ Age *

Subject न्याय वैशेषिकम्

नञ्वाद विवेकः

१२७६

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ यो न विन्यस्तिरुः खेलिनि नवमोहेन सम्भृतः आनन्दलहरीसिंधुस्सर्वमाणी तां वरोऽवतु कान्तुरागवर्षिजलदं फलदं तपसे
सतां। नीलोत्पलदलश्यामं निर्मीयं धाम कामये व्याकरणकोविदा हि नाम निपातयन्त्ये पदार्थांशक्याः शक्याशकतावच्छेदकैव न मनिपाद्येते
नेगाहमभिव्याहारविशेषणगाकांक्षविशेषनिष्ठत्वेन तु प्रपाद्यते तथाहि स्वमानेनानाः प्रतियोगिताधारमनेनस्वतुर्णामभावे शक्तिर्यतिमति
पादितं तत्र चेत्तुर्णामेकाशक्तिर्भिन्नावा आभावएकाशक्यताः सत्ताभावे भेदे च पृथक्त्वाभ तलेन घटः भूतलत्वघटत्वसाहित्यैकसेवाभाव
स्यसिद्धत्वसमभिव्याहारोऽभावस्य बोधस्समभिव्याहारविशेषाज्ञापनतएतदरविलक्षितविशिष्टविवेचयितुं प्रथमं तत्र चमाहुः समग्रौति संसर्गाभाव
त्वत्रामानक्राभावत्वेभेदत्वयोरयोगापाधीनप्रशक्यतावच्छेदकेऽसत्त्वाभस्वं नन्वनेभाट्टीनां जन्यतुर्णामतुगानामभावानां शक्यताभि
त्वेऽसत्त्वे शक्यतातत्रमामत्वे शक्यतावच्छेदकाभावत्वावच्छिन्नकेवात्सु तथाहि समभिव्याहारविशेषस्याभावविशेषबोधे नियामकत्वम् क
देसभ्यं तमू तलेन घटस्सत्त्वः संयोगावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानिरूपितमयटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि
ताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताको भूतलवृत्तित्वावच्छिन्नसम्बन्धरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितात्वावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपित भूतलवृत्ति एम
त्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताकोवा घटो न भूतलमितितः तादात्म्यावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता १

शि

त्वावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताकः शाब्दबोधो मंतव्य इति नान्योन्याभावात्यंताभावत्वेन गः शक्ततावच्छेदकेन वा तयो
र्लक्षणोपाधित्वे प्रमाणाभावात् · अथ संसर्गावच्छिन्नत्वविषयतानियमतोऽभावबुद्धौ नञ्जान्यायामंगीकारे संभवति समभिव्याहार
योः पूर्वापर[illegible]तकार्यकारणभावः संसर्गावच्छिन्नत्वविषयताशून्ययोर्घटो नास्तीतिबुद्ध्योः संग्रहाय संसर्गावच्छिन्नत्वतादात्म्यावच्छि
न्नत्वविषयते · अथ घटाद्यात्यंताभावत्वावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नविशेष्यते एव तत्समभिव्याहारयोः कार्यतावच्छेदके वाच्ये · भेदत्वात्यंताभावत्व
योः कार्यतावच्छेदककोटिनिवेशे सिद्धे उभयोरपि विलम्बः र्ययात् · आत्माद्यपदिहो घटाभावे तन्नादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नाभावत्वं भेदत्वं नित्यसंस
र्गाभावत्वमत्यंताभावत्वं च निर्वक्तुमेवाशक्यं · एतन्मते च द्विविधमेव नञ्पदजन्यं शाब्दं प्रतियोगिविशेषितभेदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकं प्रति
योगिविशेषितात्यंताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताकं च भेदत्वात्यंताभावत्वयोरनिवेशे द्विविधमसंसाभाव शाब्दं · द्विविधं भेदशाब्दं च संसर्गाव
च्छिन्नत्वविषयत्वाविषयत्वाभ्यामिति · मैवं अन्योन्याभावबुद्धौ अत्यंताभावबुद्धौ च प्रतियोगिविशेषितायां नञ्पदजन्यायां तादात्म्यावच्छिन्न
त्वतादात्म्यान्यसंयोगादिसंसर्गावच्छिन्नत्वभानस्य नियमतोऽङ्गीकारेण समभिव्याहारकार्यतावच्छेदकयोः सर्वसाधारण्यात् · भेदत्वा
त्यंताभावत्वरूपाखंडोपाधिः प्रामाणिकः · तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्व तादात्म्यान्यसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
वत्वस्वरूपत्वान्न योः अथ तादात्म्य[redacted]तद्भिन्नसाधारणो धर्मः असाधारणं च प्रतियोगिप्रकारत्वं घटो न पट इत्य[redacted]त्र घटत्वं घटो न नील

त्वं

इत्यत्र नीलत्वं गुणो न संयोगी समवायी तामावदत्वाद्धि संयोग समवायादिः तत्वं च सर्वमेव तादात्म्यं तदतिरिक्तः संबंधाप्रसिद्धेः संयोगेन [redacted] संयोगिन
२ [redacted] स्समवायेन [redacted] व्यापिनोः संबंधाभावश्चाद्य समानाविभक्तिकनामसमभिव्याहारं विनाऽनुपपत्तेः तादृशसमभिव्याहारकार्यतावच्छेदकावच्छिन्ने
व्यभिचारः न च तादात्म्यं नासाधारणधर्मः किं तु तत्र घटः भिन्नभेदः तस्य संसर्गताभेदत्वेन भिन्नभेदत्वेन वा संसर्गस्याविवक्षितत्वेवातिप्रसक्त
संसर्गतावच्छेदकरूपेणापि तत्संसर्गताऽस्वीकृतेः संयोगत्वेन घटवद्भूतलमिति प्रसक्तेः घटवद्भूतलं संयोगस्येवेति वाच्यम्। भिन्नभेदत्वस्याप्रसि
द्धत्वात्। न च प्रसिद्धेनापि रूपेण संसर्गताघटकतादात्म्यत्वान्यपि तावच्छेदकस्वरूपं किं त्वभेदः स च तभेदस्याभावः अप्रसिद्धेः किं तु तत्र घ
टत्वावच्छिन्नभेदाभावः तस्य संसर्गता उभयावृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावत्वेन उभयावृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसामानाधि
न्या धिकरण्योभयसंबंधेन [redacted] स्वपृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसत्ताकशब्दनिष्ठतत्त्वैव नीलनास्तीत्यादिशिवतत्त्वातिरिक्ततावदाधार
तः इति गौडमतिस्वनंतत्वान्नीलो घटः इत्यभेदसंसर्गकबुद्धिविषयाभेदनिर्वचनं न तु घटो नील इत्यादिभेदस्तु हि समानविभक्तिकनामत्वरूपस
[redacted] मभिव्याहारकार्यतावच्छेदकस्यात्तदभावबुद्धिव्यावर्तकं भेदाभावरूपस्याभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे प्रमाणाभावेन भेदाभावसंसर्गा
वच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गकशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्यैव वक्तुमशक्यत्वात्। अन्यथा घटाभेदसंसर्गावच्छिन्नघटाभावाभावबुद्धिसा
धारणं न तद्व्यभिचारापत्तिः संसर्गस्य प्रतियोगितावच्छेदकतावाधबुद्धिप्रतिबध्यप्रतिबंधकभाववनिर्वचनान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। संसर्गभावस्यम तत् २

संयोगेन घटवज्ज्ञानसंयोगावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगितयाघटविशिष्टत्वं ताभावप्रकारकभ्रमत्वविशेष्यकज्ञानेन जायते वा यते च समवाया
वच्छिन्नप्रतियोगितयाघटविशिष्टाभाववज्ज्ञपा निश्चितेऽपि भूतले संयोगेन घटवत्त्वज्ञानाभिमते वं निष्पमरहार्यः भेदप्रतियोगितायाः संबंधावच्छि
न्नत्वेन किंचिद्धर्मावच्छिन्नसमानविभक्तिकनामरूपसमभिव्याहारकार्यतावच्छेदकभेदत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वमेव चेत्तन्न समभिमीसमभिव्याहारस्य
संबंधावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितप्रतियोगितावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितनामार्थप्रकारतानिरूपिताभाववत्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दत्वकार्यताव
च्छेदकं एवं च तद्वत् समानविभक्तिकनामरूपसमभिव्याहारत्वं कार्यतावच्छेदकपरत्वप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गतापत्संबंधावच्छिन्नत्वविषयता
विषयत्वाविरूपशयेते किं भेदवत् संसर्गाभाववत्त्वरूपस्य समड्डोपाधिरूपकल्पने तत्र वान्वयिताघच्छिकस्यापि संभवो गौरवः समगत्वात गुरुत्वात् न संयोगीय
न्नसमभीसमभिव्याहारस्य संसर्गेन्वयितावच्छेदकभिन्नत्वनिवेशे च संयोगेन न संयोगीत्यत्र समभीमा तेनाम समभिव्याहारस्य व्यभिचार इति
वाच्यं समभीमसमभिव्याहारस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविषयताभिन्नामा संसर्गावच्छिन्नत्वविषयिताऽवच्छिन्नत्वविषयितैव वा तन्निरूपितप्र
तियोगितानिसंसर्गतानिरूपिताभाववत्त्वापच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दत्वं समानविभक्तिकनामरूपसमभिव्याहारकार्यतावच्छेदकं न्वप्रतियोगिता
समगतायां भिन्नावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितत्वं निवेशयते इत्येतेः अत्र वदन्ति समानविभक्तिकसमभिव्याहारस्य संयोगेन संयोगीभूतलेनाना
लोऽतिसमभिव्याहाराज्जायमानेऽन्वयितावच्छिन्नत्वविषयताभिन्नावच्छिन्नत्वविषयत्वानिरूपिकाविशेष्यताकेशाब्दे व्यभिचारः नाहि संयो

गावच्छिन्नत्वविषयतातः संयोगावच्छिन्नत्वविषयताया भेदः इति शङ्कानेवक्तुं समप्रमीसमभिव्याहारस्यैव तदेवकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तमिति भेदत्वात्संताभा
२ वत्वावच्छिन्नविशेष्यते एवकार्यतावच्छेदिके वाच्य इति भेदत्वासंतताभावत्वयोश्चिद्धिः वस्तुतस्तु प्रतियोगिविशेषितत्वलौकिकप्रत्यक्षे संसर्गावच्छिन्नत्वे नैव प्रति-
योगितायाः संसर्गता अत एव तत्र संयोगादिसंसर्गावच्छिन्नत्वविषयता नियमो व्यापारताय प्रपंचः प्रतियोग्यारोपहेतुतां स्वीकुर्वन्ति· अलौकिकप्रत्यक्षे तु
अत्र संसर्गाग्रहः तद्विशेषणज्ञाने व्यापकतायाः दृशप्रतियोगितयाय परामर्शविषयः तादृशप्रतियोगितासंसर्गतानिरूपितैवानुमितौ विधेयता घटव्या
प्यतद्वावानभाव इति परामर्शपरिशुद्धमतियोगितयैव घटस्य बाधकता गृहीतातद्दशशुद्धप्रतियोगितयैव घटविधेयिका अभावविशेष्यिका अनुमितिः
3 यादृशसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन घटादिव्यापकतावच्छेदकत्वे परामर्शविषयः तदृशसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगितयैवानुमिति रिति अनुमितौ प्रति
योगितायाः संसर्गावच्छिन्नत्वेन भानानियमः। घटोनेत्यादिपदादृष्टिघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गेणाघटान्विताभावबोधतात्पर्यकं न अयदमि
तितात्पर्यग्रहे घटत्वावच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगितासंसर्गः यादृशसंयोगसमवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितया घटान्विताभावतात्पर्यकं न अयदमितितात्प
र्यग्रहस्तदासंयोगाद्यवच्छिन्नत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नत्वप्रतियोगितात्वेनैव प्रतियोगितासंसर्गः एवं चानुमितिशाब्दयोः परामर्शतात्पर्यग्रहनियमयोः सं
सर्गांशे तत्प्रतियोगितायां तत्संबन्धावच्छिन्नत्वं विषयएवेति नानियमः। तथा च पर्वोक्तसमभिव्याहारतयोः कार्यतावच्छेदककोटौ तद्विष्टयोरसन्नाभावत्व
भेदत्वयोरंगीकारावश्यकः अन्यसमभिव्याहारयोः कार्यतावच्छेदककाविशेष्यतावच्छेदकत्वेनमपाऽपितावच्छेदकोत्पादी स्वीक्रियेत· ननु संसर्गावच्छिन्न २

त्वविषयतानिरूपिततद्वृत्तिप्रयोगितासंसर्गताकत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यं। किंतु संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतद्वच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितासंस
र्गकत्वस्य वा ग्रह इति चेत्। न। मापि न तत्त्वविरहः प्रतिबन्धकसम्भवः बाधकाद्यो घटत्व संसर्गायं नामस्तु बाधकरूपो नियमः पर्वतसंसर्गावच्छिन्नत्वे
नैव तन्नाऽसंताभावबोधने प्रतियोगितायाः संसर्गतेति। तथाहि पर्वते वह्निविषयकानुमितिसामग्री घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितया घटविशिष्टाऽसं
ताभावस्य भूतलेवाधोऽजायमानायां विशिष्टाभूतले न घट इति समभिव्याहारदृशाद्यायां सामग्रीवतत्रैवाऽवच्छिन्नाऽजायमाने भ्रान्ते संयोगावच्छिन्नत्वेन
प्रतियोगितायाव संसर्गता। किंतु घटत्वावच्छिन्नत्वेनैव संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितया घटविशिष्टाभावशाब्दे जायमानाभिन्नानीलो विरहविशिष्टभि
न्नविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्वात्। वह्न्योरेकरीत्याऽनुगमो न संभवतीति। यत्र प्रयंवः किंच प्रतियोगितानवसंसर्गाव
च्छिन्नत्वे निबाधकाले संसर्गावच्छिन्नत्वविषयत्वानिरूपितप्रतियोगितासंसर्गकशाब्दे जायमानेऽगीकार्यबाधप्रतिबध्यतावच्छेदकप्रकारतासंसर्गताव
च्छेदकतोभयेयविशेषणतानात्वे नत्रनुगमय्यैकं च्यवस्याः न्येन रेतत्। तत्र शाब्दे नैगीकारस्तु नयुक्तः। गुरुतरापां शाब्दसामग्र्यां तादृशबाधाभावस्य
निवेशाभीयत याऽइतरकारणे समवशे अविशेषणाभावे विनिर्गमनाविरहेण भिन्नाविषयकप्रत्यक्षसमानविषयकानुमित्याद्यौ प्रतिबन्धकतानत्य
प्रसंगादिति दिक्। संसर्गाभावत्वेऽत्रितमन्त्रिर खंडोपाधिर्नः शक्यतावच्छेदकः। अन्यथा अन्योन्याभावस्येवोक्तत्वात्। संसर्गाभावपदं योगरूढं संसर्गेण
भावः स्वनीपायोऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टत्वात्तरीक संसर्गाघटघटितत्वस्यगुरुत्वा। अखण्डोपाधिविशेषावच्छिन्नं रूपं भूतले संयोगेन न घट इ

स्यादेतत् संयोगसंबंधावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः संसर्गाभाव इति बोधः अंतरा श्यामे घटे रक्तरूपं नास्तीति प्रतीतौ तु सामयिकात्यंताभाव एव वि-
५ षयः तत्प्रतियोगिनो घटे समवायावच्छिन्नत्वरक्तत्वावच्छिन्नत्वयोः सत्वात् तन्मते घटे रक्तत्वाभावस्याबाधाद्यदुक्तिः यदि प्रत्यक्षमात्रमनुभवविषयः तत्रापध्या-
से भवेद्ध्वंसः प्रागभावो वा तदाप्यंतराश्यामे समवायेन रक्तरूपेण नास्तीति प्रतीतिर्भ्रांता रक्तरूपश्यामतादशायां ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितयोः सं-
बंधावच्छिन्नत्वे संसर्गीकारात् संबंधकल्पनायास्तुल्यत्वात् न च तत्रापि प्रागभावध्वंसप्रतियोगितयोः संबंधावच्छिन्नत्वे प्रमाणाभावेन संबंधावच्छिन्न-
त्वावगाहित्वात् भ्रमत्वे दर्शितमिति चेन्न अत्यंताभावबुद्धौ संयोगेन घटाभाववद्भूतलमित्याकारिकायां संयोगावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकघटविशिष्टाभावावगाहित्वनामविशेषेऽपि अंतराश्यामे घटे समवायेन रक्तरूपं नास्तीति प्रतीतौ समवायावच्छिन्नत्वरक्तत्वावच्छिन्नत्वविशि-
ष्टप्रतियोगितया रक्तरूपविशिष्टध्वंसप्रागभावावगाहित्वाद्ध्वंसप्रागभावयोः संबंधावच्छिन्नरक्तरूपावच्छिन्नत्वे तयोः प्रतियोगितायां विशिष्टः रक्त-
५ त्वात्यंताभावे रक्तावृत्तित्वेऽपि चेत् प्राचीनरक्तत्वात्यंताभावविषयित्वेन प्रतीतिः संभवति स्वरूपतिप्रमात्वेऽभ्रमत्वकल्पनाया अनावश्यकत्वादिति
एतन्मते प्रतियोगितायाः पदार्थत्वात् संयोगेन घटो नास्तीत्यत्र पदार्थप्रतियोगितायां घटत्वीयावच्छिन्नत्वान्वयः अथवा संयोगेन घटो नास्तीत्या-
दौ तृतीयार्थोऽभेदस्य च संसर्गावच्छिन्नत्वेऽत्र संसर्गेऽन्वेति संसर्गतापन्नस्य तु अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं अभावान्वयिप्रतियोगित्वमात्रं वा तदवच्छिन्नत्वेन
संयोगेनान्वितां प्रतियोगिनः स्वाधेयत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकस्य च तस्यामेव प्रतियोगितायामवच्छिन्नत्वेनान्वयः तेन संयोगेन घटाभावस्य समवाये ५

न घटत्वविशिष्टघटत्वाभाववत्तया समवायेन कपाले घटो नास्तीति प्रतीतेस्तत्प्रामाण्यस्यानुपपत्तेः समवायावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः घटत्वानवच्छे-
द्यत्वात् संसर्गताघटत्वेऽपि प्रकारतेति तेषामेवोक्तप्रतीतेस्तत्प्रामाण्यस्य च वारणं कुर्वन्ति तथा हि तत्तादात्म्यसंसर्गवाचकपदसमभिव्याहारे अन्यत्वपि तावच्छे-
दकावच्छिन्नत्वविशिष्टसंसर्गावच्छिन्नत्वमपि संसर्गतावच्छेदकं नान्यत्रेत्येके तादृशसमभिव्याहारस्थले वा तत्तत्संसर्गावच्छिन्नैव प्रतियोगिता संसर्ग इति परे ता-
दृशसमभिव्याहारस्थले समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य नञर्थस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितया घटविशिष्टाभावे विशिष्टवैशिष्ट्यमिति तन्मा-
ये तान्वयोपगमादेकप्रतियोगिताकत्वाभाव इति भावकाः एवं सोऽहं दोक्तप्रतीतिरपि यथार्थाप्रामाणिकी तदा घटत्वेन घटो नास्तीत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छि-
न्नत्वं नञर्थप्रतियोगितायामन्वेति प्रतियोगिताकत्वाभाव इति भावकाः एवं सोऽहं दोक्तप्रतीतिरपि प्रामाणिकी तदा घटत्वेन घटो नास्तीत्यत्र तृतीया-
र्थोऽवच्छिन्नत्वेन नञर्थप्रतियोगितायामन्वेति प्रतियोगितायास्स्वघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रकारता केवलप्रतियोगितात्वेनावच्छिन्नप्रतियो-
गितात्वेन वा संसर्गता घटत्वेन पटो नास्तीत्यत्रापि तद्बोधके बोधः सिद्धान्तसिद्ध एवायमर्थः घटो नेति वाक्यात्तादृशाभावविशेष्यता यादृशी घटो नेति चाक्षु-
षस्य तादृशस्यादर्शनस्यावात्तन्नाभावत्वप्रतियोगित्वयोरित्येव अनुपपत्तिः स्थितयोः चाक्षुषस्यादर्शनप्रकारताकयत्य स्यादित्यज्ञातयोरेव तयोः प्रकारताख्या-
कृताः तान्यपि तावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य नञर्थप्रतियोगितायामन्वयः स्वरूपानित्यपि इति संयेतन्न इति। अप्रामाणिकप्रतीतिनिर्वाहमात्रोपयुक्तकमर्थ इति॥
राकारस्यार्थः साक्षातावितिधातवनुमानात् प्रतिपाद्य इति तु नार्थः घटार्थप्रतिपादकतया अभिप्रेतैः स्मारणेनानन्वयापत्तेः शक्तिमेदत्वावच्छिन्नपदा-

अत्यन्ताभावत्वावच्छिन्ने द्वितीयासंसर्गाभावत्वरूपावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वयोर्वा द्वितीयोक्तिविधेयितं पर्यवसन्नं अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
५ तावाचकपदाभावेन तादृशप्रतियोगिताप्रकारकबोधासंभवः न च घटो नेत्यत्र घटपदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगिताके लक्षणा तदे-
कदेशीभूतप्रतियोगितायां घटपदशक्यस्यान्वितयान्वय इति वाच्यं पुनःपदस्थान्निद्वयविशेष्यतया पुनःपदसन्निहितयोगिकाहेऽपि एकदेशान्वयासंभवात तभ पर्या-
5 न्वितप्रतियोगिवाचकानञ्पदानां लक्षणाकल्पने मन्दूतो नञ्च न च नञ एव घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादौ लक्ष-
णा घटादिपदानां लक्षणाया नञ्मात्रमितिवाच्यं नञो मुख्यप्रयोगविरहेण शक्त्याभावेन लक्षणायाश्च संभवात् तथा भावस्य लक्षणया घट-
त्वावच्छिन्नेऽपि प्रतियोगिताकस्याभावान्वयबोधकोऽन्नमसर्वत्रास्याभावो नेमुख्यप्रयोग इति वाच्यं पुनःपदसन्निहितविशेष्यतया चिह्नयिन नञो मुख्यप्रयोगा-
भावात् न च प्रतियोगितायां संसर्गाभावे च नञः शक्तिकल्पनम् पक्षे शक्त्यैव तादृशबोधमुपपादनीयः घटादिपदार्थस्य हि तया प्रतियोगितायां तस्याश्च
निरूपितत्वेनानिरूपितानुयोगितया वा अभावेऽन्वयः नामार्थयोर्भेदान्वयव्युत्पत्तिः नाङ्गीक्रियत इति तात्पर्यविशेषस्यानुपपत्तिरिति वाच्यं न घटोऽपि
यापि घटवति न घटवति न घटः इति प्रयोगस्याप्रामाण्यापत्तेः प्रतियोगितया घटविशिष्टाभाववत्त्वादिसत्त्वात् अतएव संसर्गाभावोऽन्योन्याभावयोरिष्य-
र्थः अन्योन्याभावप्रतियोगितासंसर्गाभावे शक्तिपक्षे विशेषः अनपेक्षितेति। प्रतियोगिप्रकारतात्पर्यः प्रतियोगितानिष्ठप्रकारतावच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगित्वमात्रं तावतैव तादृशविधयो भवतीति समुदितार्थः अपदार्थस्याप्रामाणिकत्वात प्रतियोगित्वस्य समगतिकाभानेपदस्यान्यो यस्थितेतरनये हणं एन ५

दिति भावः अत्रेदं बोध्यं अन्वयिताप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रकारतैव वा आ नीलघटो नास्तीत्यादौ प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्ना या घटनिष्ठा प्रकारतात
दवच्छेदको नीलत्वेन नीलः स्वरूपतो घटत्वं च तेन घटनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिता सतीति नत्वावच्छिन्नलीलानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताप्रकार
तानाहृशस्यैव प्रतियोगिताग्रे च लभ्येति ध्येयं नीलघटवति नीलघटवत्त्वयाति नेनीलघटवभूतलमिति ज्ञाने विघमानेघटाभाववभूतलमितिज्ञानस्यानु
त्पत्तिप्रसंगः तथाभूतनीलघटवति प्रतियोगितया पीतघटविशिष्टाभाववत्त्वात् घटो नास्तीति प्रत्ययः स्यात् विरोधाभावे नघटवत्ताज्ञानस्वप्रतिबंधकता
योगात् यदि लावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वघटविरुद्धत्वात् घटवत्ताज्ञानस्य ताहशादशाघटाभाववत्ताज्ञाने प्रतिबंधकत्वात् न ताहशप्रसंगइतिभा
वः नीलघटं वा पीतघटाभावस्य तत्र सत्त्वमावेदयितुं। अन्योन्याभावप्रतियोगितायां तं यासुत्पन्नो वीजमह नीलघट इति पर्वोपदर्शितरीत्या सर्वम
हसंक्षेपमापदार्थतावच्छेदके स्वघटा चाघितावच्छेदकावच्छिन्नात्वनिवेशप्रयोजनमाहइहपीतेति असंताभावघोतभावइहेति पदार्थतावच्छेदकेत्या
दिनिवेशेन घाव्यवहारास्यात्। घटत्वस्यैव पदार्थतावच्छेदकत्वादिति भावः भेदस्थले ऽन्वयितावच्छेदके स्वस्य प्रयोजनमाह पीतघटो नेति सर्वपर्वेवत
वस्तुतः नीलघटवतीत्यादेरयमर्थः पीतघटवत्त्वं धर्मितावच्छेदकाव्यघटाभाववान्नित्याकाङ्क्षा पीतघटत्वं धर्मितावच्छेदकीयघटभेदवान्नित्याका
कारिका च वुद्धिरापाद्यते नवघटवान्न घटवान् इत्थानघटादृत्याकारापाञ्चाहार्यवुद्धेरेव प्रसिद्धान्तस्यापेक्षा रूपकारणाभावादेव भावः इच्छासत्वेप्या
पत्तिरितिवाच्यं। घटमात्रप्रतियोगिकाभावमात्रस्यैव घटो नेत्यनेन बोधनेविरोधाभावेन घटवति न घट इत्याकारकप्रयोगापत्तेरीश्वरीत्या तादृस्येवप्रत्यग्र घटतो ऽ
भिप्रायः एतेन प्रामाण्यपाठार्नमप्यस्तः प्रतियोगितायां धर्मावच्छिन्नत्वानंगीकर्त्तृघटान्याप्तेर्घटवृत्तिप्रतियोगिताकत्वान्यत्वताभाववति घटाभा

६ वप्रकारकज्ञानत्वमेवप्रमाणपवाच्यं तच्च नप्रकृते नीरूपघटस्याभावाभावात्तद्घटान्यावृत्तिपदान्यान्यत्वाभाववन्मुखावाधिकरणप्रसिद्ध्याघटाभाववत्तान
प्रामाण्याप्रसिद्ध्यापत्तेः प्रतियोगितायां घटान्यावृत्तित्वं घटत्वमिति तदेव घटत्वमिति चेत् प्रामाण्यवारणायाभावेयावत्वं विशेषणं एवं वाध्यप्रतिवध्यप्रतिवं
6 धकभावानुपपत्तिरपि नघिशुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यप्र
कारताकभ्रमत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकता प्रतिवध्यता चघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितमतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञान
त्वेनेति व्यापितानतिप्रसंग इति विभावनीयमिन्न्यायातिः नीलघटवान् घटाभाववानिति बुध्यापत्तिवारणाय धर्मिविप्रतियोगितायामन्वयितावच्छेदकावा
च्छिन्नत्वसाधकतथैवधर्गोपत्तेः पारिश्च प्रकारान्तरेणैव तस्यापत्तिवारणामपि संभवतिततः पिप्रतियोगितायांधर्म्मावच्छिन्नत्वमित्युक्तं एवं शपकीनथा
ऽस्तिदाह प्रतियोगिनद्यभावस्यकपाणतास्तावनप्रतियोगितयामशीविशिष्टाभावत्वेन मानिमत्वंप्रियाणां किंचितःप्रमाणभावात्तदाहापत्तेः नापिमप्यत्वाद्भूमि
मशीतावृत्तिप्रतियोगिताकवावहत्याता भावत्वेन पावत्वस्यापेतावुद्धिविषयत्वरूपस्यवेत्रमे त्राद्. तिव्विलापेतावुद्धिविषयत्वस्य विनिगमनाविरहे
णातिवेशनीयतया महागौरवप्रसंगात्ता किंतु प्रतियोगितायामशीत्वावत्वमागीकृस्यमाणात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकासंनाभावत्वेन वाच्यारं
त्येचप्रतियोगितायांधर्मावच्छिन्नात्वसिध्याति एवंमाधसिद्धमभावादीनाममभावे विद्धएवं अत्रघधर्मावच्छिन्नत्वेसंसर्गावच्छिन्नत्वं चवैतानिकंवोधं अन्यथावि
शेषणातयाप्रमेयं नास्तिगोलीयसंयोगेनघटोनास्तीत्यासंयोगादिरेवतस्याहिति. इदंतुवोध्यम् अत्रचपितावच्छेदकप्रतियोगिनासंसर्गावच्छिन्नप्रका राम
रतावच्छेदकंऽभयावच्छिन्ना महानसवृत्तिनवह्नित्ववानीलघटसंयोगिपर्यामाऽ वच्छेदकतानसंभवतितस्माद्वह्नित्वनिष्ठयानिरवच्छिन्नयामसमवायावच्छि ६

न्नयाऽवच्छेदकतया महानसवृत्तितावच्छिन्नयाधाररूपसंबंधावच्छिन्नयावावच्छेदकतया निरूपितप्रतियोगितानिरूपितोऽभावो महानसीयवह्न्यभावः
एवं नीलघटाभावादयो बोध्याः अथ व्याप्तिप्रसक्तं प्रतियोगितायास्तावच्छेदकं शुद्धवह्नित्वं महानसीयत्वं वाऽतिप्रसक्तमतो महानसीयत्वेन विशिष्टं वह्नित्वं
वह्नित्वेनावशिष्टं महानसीयत्वं वा नातिप्रसक्तं प्रतियोगितायामवच्छेदकं वाच्यं। एकमवच्छेदकमितरदवच्छेदकतावच्छेदकं पर्याप्तिपर्वतीयवह्नि
वृत्तिवह्नित्वं महानसीयावच्छिन्नात्रवृत्तिप्रतियोगिताऽतिरिक्तवृत्तित्वमेव कुतः प्रतियोगितावच्छेदकं न यद्धर्मविशिष्टस्य यस्याधिकरणत्वं प्रतियोगितान
तिरिक्तवृत्तितत्त्वानाविशेषणकप्रतियोगिप्रतियोगिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव कारणतावच्छेदकमपि भवति वसामानाधिकरण्येन
महानसीयत्वावच्छिन्नवह्नित्वाधिकरणत्वे महानसीयवह्निमात्रवृत्तीति वाच्यं सामानाधिकरण्येन द्रव्यत्वसत्त्वाविशिष्टस्य महानसीयत्वस्य वह्नित्व
मात्रानिष्ठावच्छेदतावच्छेदकतायाः कथमप्यनिर्वाहात्। तथापि अनन्यगतिकतया वह्नित्ववृत्तिसामानाधिकरण्येन महानसीयत्वस्य वह्नित्ववृ
त्तिविशेषणतया महानसीयत्वसामानाधिकरण्यस्य वाऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वात्। अवच्छेदकस्यावच्छेदकतावच्छेदकस्य च भेदात् विशिष्टवह्नित्ववि
शिष्टमहानसीयत्वाभ्यामवच्छिन्ने प्रतियोगिते भिन्ने भावस्तु समनियतत्वादभिन्न एव प्रतियोगिनि विशेषणत्वेन गत्यभावात् स्यप्रतियोगितावच्छेदके
ऽगत्यमानास्यापि तामासामानाधिकरण्यसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वोगीकारात्। साक्षात्संबंधेन तथात्वे एव प्रतियोगितावच्छेदकांशे
प्रकारतापात्तत्रत्वाभ्युपगमात्। यथा तद्दण्डनाशी स्यादौ दण्डनिष्ठनिष्ठतन्नाशाद्ध इति भेदं प्रतियोगिताभेदे ऽप्यभावस्यावच्छेदकभेदेऽपि प्रतियोगि

७ तायात्र्यप्यभेदांशे गृहीकारवत्त्विषयतांप्रति प्रतियोगितातिप्रसक्तिरुक्तु वह्नित्वमहानसीयत्वादेः प्रत्येकमप्यनाप्तिमहानसीयत्वविशिष्टानुयोगिकसमवायेन
7 वह्नित्वस्यैव तन्नानुयोगिकविशेषणत्वेन तथा महानसीयत्वस्यापि प्रतियोगिता समवायाप्रसक्तेः न तावद्विशेषणाकस्य प्रतियोगिनः कारणस्य वा प्रति प्रतियो
गिताकारणत यो स्वच्छेदकता । यथा मिदमेव वीजं सत्त्वे पतद्घटद्वयं सर्वावच्छिन्नानुयोगिकपत्तसंबंधेन योधर्मः प्रतियोगितासमव्याप्तः प्रतियोगिविशेष
णीभूतस्य धर्मस्य प्रतियोगितापाद्येन संबंधेनावच्छेदक इति च स्वघटितप्रसंगः स्व तत्र प्रतियोगिकारणादि शेषणीभूतस्यापि नावच्छेदकत्वं
पद्याद्देयुपलहणीभूत प्रमेयत्वादेः स्वस्वत्वानलतिषु समवायावच्छिन्नाप्रामाण्य ज्ञानाभावधर्माभावप्रकारकत्वाभावधर्मप्रकारकत्वनिष्ठविशे
षणताऽवच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नैरूपेणाप्रसमर्थवृत्तिः कार्यता एवं ज्ञानत्ववृत्तिसमवायावच्छिन्नरूपावच्छिन्नावच्छेदकतया विशेषणताऽवच्छि
न्नाभिः वह्निप्रकारकत्वज्ञानप्रामाण्यज्ञानाभाववत्त्वप्रभावप्रकारकत्वावच्छिन्नाभिन्नावच्छेदकताभिन्नैरूपैनैका प्रतियोगिता वाधनिष्ठेसे
वं सर्वत्र सामञ्जस्यं वस्तुविशेषणाकारणतास्थले वस्तु विशेषणकप्रतियोगितास्थले वरतावच्छेदकं उभयानुवृत्तिधर्मैकप्रकारता समत्र वृत्तिः ननु प्र
योगितात स्यात्रप्रतिरिक्तत्वे पावच्छेदक भेदे नभेदे मीमांसातः नीलो घटो नास्ति नीलघटो नास्ति इत्यत्र नीलत्वविशिष्टघटत्वं घटत्वविशिष्टं नीलत्वं
वाप्रतियोगितावच्छेदकं वाच्यं तदुभयावच्छिन्नावन्नैका प्रतियोगिता भवन्न संभवति अवच्छेदकस्याव च्छेदकतावच्छेदकस्यैव भेदात् न च प्रतियोगि
ताद्वयमेव संवंधः नीलघटइतिपीतघटवति नीलो नास्ति घटो नास्तीतिवत् तत्र नीलघटो नास्तीति प्रयोगानापत्तेः नापि नीलत्वघटत्वोभयपर्याप्तं एम
७

कावच्छेदकतेति वहूनां तत्र लाघवानुरोधात् । यद्यपि कालादेरिहप्रतियोगिकप्रतियोगितासाहित्ये वैव संसर्गरूपेणिवाच्यं घटत्वे निरवच्छिन्नानीलत्वेमा
वच्छिन्नेकाऽवच्छेदकतानिरूपितस्वनिरूपितत्वे नोपेहणीयत्वात् । तस्मात् । अवच्छेदकतानिरूपितैकप्रतियोगितांशेकारेणं पंग्रथ पदार्थेनीय
इति ॥ ननु नञः समभिव्याहारभावबोधकत्वात् तांशकारेण भवति चैत्र इत्यत्र चैत्रे पाकत्वस्याभावबोधानापत्तिः अंशांशकारे तु भूतलेस्तत्र घट इत्यत्रापि संस
र्गाभावबोधापत्तिः कारणत्वे विशेषं विनाकार्यत्वे विशेष्यारूपपत्तेः तद्धर्मप्रतियोगिकभावान्वयो वृत्तिमद्धर्मावच्छिन्ने येन संबंधेन यद्धर्मावच्छिन्नप्रका
रकबोधो नास्तीति निर्मुक्तयादृशसमभिव्याहारेणजन्यते तेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकं तत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
बोधने तादृशसमभिव्याहारोऽपि सामग्रीमध्ये निविष्टः तथा च सामग्रीवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्येनानुपपत्तिरिति भावः इदं त्वनुमतस्मृस
त्याभिप्रायिकं अननुगतत्वसुलत्वात्तु किं स्यात् नैतन्नास्तीति यमः भूतले घट इति समभिव्याहारात् घटे भूतलवृत्तित्वप्रकारकएव बोधः ननु से
योगेन भूतले घटः प्रकारकः नञर्थबोधः अभूतले घटाभावविषयकत्वात् आकाशे मैथुनेपरपत्तिसम्भव आकाशाकमकत्वाधकर्तकत्वोभ
यत्वावच्छिन्नाभावस्य बोधः इतिप्येयं । अननुगतानुमतत्वयः प्रतियोगिविशिष्टाभावबोधकसमभिव्याहारे घटे वनाम्याः तथा हि । समानवि
भक्तिकनामतं नामान्नामयोरभेदेनान्वयबोधे एकामुख्यत्वेन ननुगत घटो नीलो घटो द्रव्यं घटः पृथिवीसादिघटत्वो लमानुपेक्षा इदं वैसाः
प्रमाणमितिसाहित्साधारणः समानत्वेविभक्तेः सुविभाजकोपाधिप्रथमालादिनानत्वेकवचनत्वादिनाघटस्य घटस्तु घटो नेस्याहो दुना

मेरवोधानुकूलस्य समभिव्याहारः निपातस्य विभक्तं तत्ताभावात् नाम्निवातिपातनिरिक्तत्वं विशेषणाधटोतन्नीलमस्त्यत्र नामसमभिव्याहारे तु ना
नाम्य संबंधावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनयानीलविशिष्टोभेदोविशेषणतयाघटे बुध्यते इत्येकसार्थकाख्यातसमभिव्याहृतप्रथमान्तनामतं
द्वितीयासुमतिः पचति चैत्रः चैत्रेणापच्यते तंडुलः इत्यादौ चैत्रविशेष्यकपाकानुकूलकृतिप्रकारकोबोधः तंडुलविशेष्यकचैत्रसमवेतकृतिजन्या
ग्निसंयोगजन्यविक्लित्याश्रयत्वप्रकारकोबोधोजन्यते नञ्समभिव्याहारे पुनः चैत्रविशेष्यकसमवायावच्छिन्नताद्दशकृत्यभावप्रकारकः स्व
पसंबंधेनताद्दशविक्लित्याश्रयत्वाभावप्रकारकोबोधोजायते २ द्वितीयातृतीयासमभिव्याहृतसार्थकाख्यातत्वरूपापचति चैत्रः चैत्रेणापच्यते तं
डुलइत्यादौ धात्वर्थस्य विक्लित्यवच्छिन्नाग्निसंयोगस्य वेक्लित्यन्विताग्निसंयोगस्य वाख्याताख्यातार्थकृतावनुकूलत्वसंबंधेनान्वयबोधः चैत्रसमवेतकृ
तिजन्यविक्लित्यवच्छिन्नाग्निसंयोगस्याख्यातार्थविक्लित्तौजन्यत्वसंबंधेनान्वयः चैत्रसमवेतकृतिजन्याग्निसंयोगान्वितविक्लित्तेर्द्वितीयार्थस्या
ख्यातलक्षितस्याश्रयत्वफलावच्छिन्नव्यापारे फलव्यापारयोर्धातुशक्तौ क्रमेणान्वयबोधः इयांस्तु विशेषः आख्यातार्थधात्वर्थभावस्यानन्वा
कुत्रापिबोधाजननात् तन्नञाभावबोधने नञः समभिव्याहारः सहकारीति ३ चतुर्थीतुधात्वर्थकारकसुवर्थस्यबोधकारकबुद्धिभाक्सम मभि
व्याहृतधातुत्वं तद्युक्तं काष्ठेनदेवदत्तायपचति चैत्रस्यास्यापचति इत्यत्रधात्वर्थे पाके तंडुलकर्मकत्वादेरन्वयः तंडुलं पचति नास्माकं काष्ठेन
पचति नाशयनाब्राह्मणाय गांददाति वशाद्रापचद्दाहास्वर्गायपततिशरमरः मातुःस्मरति पितुःस्यास्यांपचति तभमौहर्त्स्य त्रनत्माईद्दशसमनिच्या ८

हरेर्धात्वर्थकर्मताभावादेरन्वयबोधो जन्यते ४ पंचमी तु नामसमभिव्याहृतसुप्तं तंडुलं तंडुलेनेत्यादौ कर्मत्वकरणत्वादौ सुवर्थेऽप्याधेयतयानाम
र्थस्य बोधः तन्नामसमभिव्याहारे ग्रामं गच्छतीति नाभावश्चैत्रे न गच्छतीति नाभाव तन्नाभावो यन्नाभावात् नाभावे इत्यादौ समवेतत्वरूपाद्धृतायाघयस्या
भावसमवेतत्वस्याप्रसिद्ध्या समवेतत्वेतिरूपितत्वसंबंधेनवृत्तितयामकेवापअवच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावाभाव एव प्रतीयते ५ षष्ठी तु अकारक
मुसमभिव्याहृतत्वा प्रकृतिभिन्ननामत्वं क्रौ शंकुलिनानाहीजठी भिस्तायमः कुंडलायहिरण्यं हंठातः घटः चैत्रस्य धनं गोहे घटः इत्यादौ घापक
त्वोपलक्षितनवतादृश्यजन्यत्वस्वत्वहृत्तिता नांस्वप्रकृतिकान्यनामार्थेऽन्वयः तन्नामसमभिव्याहारे नेवा मभावास्तत्र प्रतीयते ६ सुनर्थसंख्याकाचि
त्वप्रकृत्यर्थच्छिन्नस्यप्रत्ययार्थतावच्छेदकेऽन्वेतीत्यनुगतैव सुप्त्वोक्तिः आख्यातस्य सर्वत्र संख्या नार्थः यत्रापि संख्यार्थः तत्रापि स्वार्थकाख्या
तसमभिव्याहृतनामत्वनानुगता सुसप्तिः भावान्वयेइति ॰ ६। सप्तमी तु द्वितीयांततनामसमभिव्याहृतधातुत्वं तादृशनामसमभिव्याहृतस्वो
त्तरस्वार्थकप्रत्ययसाकांक्षधातुत्वं वा लोके यवातिसो कंनयाः षमीत्यत्र सुक्तेव ७ एवं नञोऽभावबोधनेऽनुगताः स्वस्वसुप्तत्वत्त्व इति ॰ अन्यताभाव
वाधेयुत्वसक्तिरिशद्दृगाजितेनेतिनञऽभावबोधनेप्रतियोगत्वयनियामकसमभिव्याहारस्य पदं काशिकेनेस्यर्थः यस्य देतिपाद् शाकपवाकपदस्ये
न्यर्थः पदस्य नानात्वात्-प्रतियोगिनः इति ॰ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्येत्यर्थः आधाराधेयेति साक्षात्संबंधेनेत्यर्थः यथा चैत्रः चैत्रस्येदमित्या
द्याधाराधेयत्वयोरपि संसर्गत्वात्-परयाम्नुतासंगतिरित्यपि युदस्तीति ॰ इदमुपलक्षणाभप्रतियोगिनइत्यत्रप्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मा

स्त्रसमानिपतत्वविशिष्टगोत्वाभावोविशेषणकंबुग्रीवादिमत्त्वंघटत्वापेक्षयागुर्वितिप्रतिसंधानकालेकंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितयाकं
२ बुग्रीवादिमद्विशिष्टाभावस्यलब्धावबोधनेऽपिप्रतियोगितावच्छेदकविचारइतिभावः तत्त्वंसगेतित त्वंसगौरवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वर्थः
तयाविशेषणतासंबंधावच्छिन्नप्रकारीकरूपावच्छिन्नप्रकारतेत्यर्थः सार्थकाख्यातसमभिव्याहृतप्रथमांतनामस्वरूपप्रत्ययमुदाहरन्नियमेयेति
पचतीत्यादिपूर्वोक्तवाक्यमभावाभाववयोर्व्युत्पत्तिसिद्धोऽन्वयबोधोदर्शितः। चैत्रः पचतिनतंडुलः चैत्रेणनपच्यतेतंडुलइत्यादयस्समभिव्याहाराः
तुल्ययोगक्षेमत्वाभावादेवनिराकृताः स्वप्रतिभिन्नाकारकसुप्समभिव्याहृतनामत्वरूपत्वमुत्सर्गमुदाहरति चैत्रस्येदमितिपर्वदेवभावाभाववो
धकंकर्मेणागाकर्तृयमप्रविन्नस्यनाह्निन्निस्यादिसमभिव्याहारः पर्वदेवनिराकृतः तुल्ययोगक्षेमतांकृतिस्वत्वयोस्तद्भाववयोश्चान्वयेदर्शयति
निऽत्रघटस्येतिचैत्रेणाचच्यतेतंडुलइत्यत्रनतीप्रार्थक्रतेर्डीतत्वर्थे, न्वयान्-निरर्थस्येतुक्तंननुतिङर्थस्येत्युक्तावपिलङ्घोवताद्दवस्यतथ्याद्दि
दतीपार्थेऽविष्वैतत्वमात्रेतन्निकृतिरन्यत्वमप्यत्वात्-प्राख्यातार्थकृतेतेवधात्वर्थेऽन्वयः तवनत्रपत्वविद्धिनिराश्रयत्ववाऽख्यातार्थःतदभावा
न्वयप्रयमान्नार्थस्यवान्वेति॰ ननुतत्रकृतिरप्याख्यातार्थःनतार्थतायन्नेशितिवाऽर्थयवतित्वासंपवातिजानानोसादौकृतेराश्रयवेवशक्तेनिरूढलक्ष
णापास्वकृप्रत्वात्-संख्याकृत्पोरिवाख्यातार्थोनामभ्युतस्यसार्थकाख्यातसमभिव्याहृतप्रथमांतनामत्वरूपत्वमेकत्रैवाच्यइतिनानिपमःकी
लसेघ्नसाधनतादेस्वधात्वर्थकृतादेष्प्रथमानार्थे, न्वयादिनिवेत्रप्रतिदर्थत्वेनाभिधानस्यसार्थकाख्यातसमभिव्याहृतप्रथमांतनामत्वरूपमुत्स राम
२

न्निबोधकत्वात्॥ अत एवाग्रेप्रथमान्तत्वेनोल्लेख इति ध्येयम्। कर्तारेः धात्वर्थविशेषितकृत्यादेरिसर्थः पचतीत्यत्र पाकान्वितकृतेः पचनादृत्तत्वविवक्षितत्रिशि
शिष्टाश्रयत्वस्यान्वयः चैत्रेणांप च्यत इत्यत्र धात्वर्थोपविशेषितकृतेरेवमुख्यार्थः। न्यपदेशः। आदिपदात्। ननु चैत्रस्य न गौरित्यत्र स्वत्वाभावोऽवगम्यते चै
त्रस्य गां न गच्छतीत्यादौ गाविस्वत्वाभावो नावगम्यते अवगम्यते च विभक्त्यर्थगोपदोपस्थापितायां गवि चैत्रस्य गां चैत्रस्य गवेत्यत्रापि स्वत्वमेवं
व षष्ठ्यर्थस्वत्वाभावप्रकारकशाब्दबोधे षष्ठ्यन्तपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तगोपदत्वरूपानुपपत्तिः स्वत्वप्रकारकबोधे तु षष्ठ्यन्तपदसमभिव्याहृतविभक्त्य
न्तगोपदत्वरूपानुपपत्तिर्वाच्या इति प्रतियोग्यभावान्वययोस्तुल्ययुक्तिकत्वाभिधानेन युज्यत इति चेत्। न। प्रतियोग्यन्वयानुपपत्तिव्याप्यताहशाभा
वान्वयानुपपत्तिकत्वेनासर्गात्। एकत्वाभावान्वयानुपपत्तौ न्यनपदस्याधिकस्येति वेशान्तुल्यत्वविरहेऽपि न क्षतिः स्वत्वान्वयानुपपत्तेः षष्ठ्यन्तनामसमभि
व्याहृतविभक्त्यन्तनामव्याप्यत्वात् षष्ठ्यन्तनामसमभिव्याहृतप्रथमान्तनामत्वस्येति। प्रथमान्तेति निरुक्ताभिप्रायेण तथेनाति समवायेन प्रकारते
तीत्यर्थः तदभाववत्त्वोक्ते समवायावच्छिन्नक्रियाविशिष्टकृतित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वमर्थः तत्र प्रथमान्तपदार्थे तावच्छेदकावच्छिन्नेन
न पचति चैत्र इत्यस्यानुपपत्त्या वाच्छिन्नविशिष्टकतत्वस्य स्वाभावप्रकारकबोधेनेव्यभिचारः तथाविशेषणतया प्रकारतानतनुयोगित्वेन निरूपकसंबंधस्य
लोपानुपपत्तौ न तदनुयाहस्तेऽपि युज्यते षष्ठ्यर्थः स्वामित्वं न तु स्वत्वं न चाहि स्वत्वस्वामित्वेनातिरिक्तपदार्थमानाभावात्। विनियोगयोग्यत्वं स्वत्वमिति
योगस्वस्ताविक्रयादिसाधनत्वोपलक्षितावि ज्ञातीयाकृतिः संस्कारविशेषो धर्मविशेषो वा स्वत्वं तु नाहं शक्यत्वात्ः साध्यत्वं तत्त्वगुरुत्वोलघु

१ निषष्ठ्याः स्वामित्वे शक्तिमत्त्वनिरूपकत्वमेवसत्त्वमित्येवं वैयर्थ्यादित्यत आह । षष्ठ्यादेरप्येति । आदिपदात् अकाकोहितीयादेः परिग्रहः । वे आदिनिरू
पितेतिनिरूपितत्वसंबंधेन चैत्रीयत्वलाभाय प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थाऽन्वितस्यैव बोधूइ सचना सर्यम् । वस्तुतस्तु निरूप्यनिरूपकभावः संबंधयोरेवनतु
संबंधिनोः विषयताकार्यताकारणतायोराधारताधेयतयोः तथा च प्रकृत्यर्थस्य स्वत्वेऽन्वयः स्वत्वप्रति स्वामित्वनिरूपकत्वेन वाच्यः इत्यस्वरसप्रयोप
स्थितेस्वामित्वे शक्तिपूर्वकाहत्या शक्त्या वेदे इति संबंधस्येव सम्बन्धिनोऽपि निरूपकत्वात् । स्वामित्वेनप्रत्ययोपस्थितमितिभावः स्वत्वादिकमिति स्वत्व
स्यातिरिक्तपदार्थत्वेऽत्र स्वत्वावती दृश्यपितितौ अवस्यादितं स्वामित्वमत्यतिरिक्तं वेति योगानुकूलकल्पादेर्दुर्वचत्वात् । आदिपदात् प्रवृत्तिद्वितीया
घर्ष्यापकत्वादेः परिग्रहः स्वामित्वमेव षष्ठ्यर्थस्तस्य निरूपकत्वं तद्धनेऽन्वय इति प्राचां मतं दूषयति नहीति स्वाम्यपादान्यादिपदात् । आप्य
त्वोपलक्षकत्वादिपरिग्रहः तस्येति स्वामित्वस्येत्यर्थः धनेति साक्षात्संबंधेन धनाद्यवृत्तित्वात् । स्वनिरूपितस्वत्वाश्रयत्वरूपपरम्परासंबंधेन धने स्वामि
त्वस्य सत्वेऽपि आकांक्षितसाक्षात्संबंधेन धनाद्यवृत्तित्वात् । प्रकृतविग्रहस्य हामाकं साक्षात्संबंधेनैव नतु परम्परया । अत एव शाब्दमर्यादा जातानीत्यादौ आ
श्रयत्वसंबंधेन धात्वर्थज्ञातस्य प्रथमान्तार्थेऽन्वयः स्वीकृतः ननु यत्र नीलो साहोयाकस्य अनुकूलकृतिमत्वसंबंधेनान्वय इति चैत्रीयेऽपीति अन्यत्र भ
वस्येव सर्वतन्त्रसिद्धत्वादिति भावः प्रतियोगितेति यादृशसमभिव्याहारस्य यत्संसर्गकशाब्दानुकूलत्वं तादृशसमभिव्याहारसत्त्वे तेन तेनास्तसंसर्ग
वच्छिन्नाभावबोधः तुल्ययोगक्षेमपुरस्कृत्य अतापुरुके साक्षात्संबंधेनान्वयबोधानुकूलसमभिव्याहारसत्त्वे तेन तेनाकं यत्निरूपकत्वरूपपरम्परा १०

णसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो बोधनीय इति भावः यत्तु स्वरूपनियामकत्वान्निरूपकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधो न भवतीति व्याख्यानं तच्च तर्क-
तेन्नोभयविरहः इत्यादिपदसंबंधावच्छिन्नाधेयताबोधकस्य समभिव्याहारो लोकानां तत्वं दृष्टिनियामकत्वमिति तु गगने इति समभिव्याहारस्याधेयत्वस्यावच्छे-
दकगगनं च कुः संयोगसाधारणतत्वस्य प्रयोगोऽप्रमात्वे बाधकाभावेनाप्रमात्वे साधकस्य विषयबाधस्याभावेन च. तस्य प्रमाणत्वात्. न च संयो-
गावच्छिन्नत्वांशेऽप्रमत्वं संयोगावच्छेद्यत्वांशे बाधकाभावात्. तच्च गगनं संयोगस्याधेयत्वाधारत्वावच्छेदकत्वेन तत्वं गगनवत् इति बुद्धेः प्रमात्वे
स्यात् गगनाभाववत्तत्वमिति बुद्धेरप्रामाण्यं स्यात् न तत्व गगनाधारतायाः सत्वात्. गगनाधारतावति गगनप्रकारकत्वात्. गगनाधिकरण-
तयाविरोधित्वात्. गगनाभावस्येति वाच्यम्। तत्संबंधितिनेन तत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्य त्वयाऽङ्गीकरणीयतयापेक्ष्य वह्नेः संयोगाभावस्य क्वापि
संयोगाभावस्यैव गगनाभावस्य केवलान्वयिनः वह्नेनाधिकरणे विरोधाभावेन तद्बुद्धेः सर्वत्र प्रमात्वात्. अप्रमात्वापादनस्याकिंचित्करत्वात्. न
नात्राकाशमिति बुद्धिः प्रमा स्यात्. एतद्देशाधेयत्वस्य समवायादितिया खं वैत्रेध नमिति वत्. तत्प्रामाण्यस्य संबंधित्वगर्भस्य तथापि तुल्यत्वात् घटं किं-
वगावि वैत्रस्वाम्यं न मैत्रस्वाम्यमिति प्रतीतेरिष्टापत्तिलब्धत्वात्. नवा यो निरूपकाभावो वृत्तिनियामक एव संबंधः प्रतियोगितावच्छेदक इति विधेयतया
धर्मितावच्छेदकतया प्रकारतया च नानास्य विशिष्टबुद्धौ अनुमितिप्रवृत्त्यादौ विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ च तत्तत्संबंधावच्छिन्नाभावधीदितः कारणता-
भिन्नो येन न. नन्वविरोधश्च इह हेतावुपाधिर्न हेतावुपाधिरित्याचार्यैरुक्तं तदैव संगच्छते यदि हृत्वानियामकमव्याप्यत्वं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंध-
स्यात् इत्थं समानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वात् साध्याभाववद्वृत्तित्वं मणिकारोक्तमव्याप्तिर्न स्यात् इदं वै

११ पपद्यते परिमाण्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणतेन यावधरी चैत्रत्वात्‌ः इत्याद्यनुरोधेन स्वामित्वादेस्तुल्यनियामकस्यापि प्र
तियोगितावच्छेदकत्वमगत्याऽभ्युपेयमिति दिक्‌ - ननु अत्र तार्किकैः — रुपभाविताश्चत्वारः प्रकाराः संति तथाहि धनवानयं निर्धनोयं पुत्रवानयं पुत्ररहितो
यं चैत्रे धनमं मैत्रे न धनमिति स्वामित्वादिप्रयोगात्तत्स्वामित्वजनकत्वादिः संबंधो वृत्तिनियामकः प्रतियोगितावच्छेदकश्च तस्मात्‌ चैत्रस्येदं नेदं चैत्रस्येत्यादौ स्वा
मित्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको धभाव एव बोध्यते धनाभावप्रकारकबोधे षष्ठ्यात्तदस्यानियामकत्वात्‌ अत्र तु प्रसंगादेकैकः अत्र धन चैत्रस्य स्वामि
त्वं नेह धनेऽस्त्यादौ वृत्तित्वतत्समन्वयः किं तु निरूपितत्वषष्ठ्यर्थस्वत्वे नेति तन्नाच निरूपितत्वाभावस्य बोध्यतादिति द्वितीयः स्वत्वनिरूपकत्वमेव स्वा
मित्वं तदेकदेशे स्वत्वे समन्वयो धीयत्वसप्ततद्भावस्य चान्वयः इत्यत्र धने चैत्रस्य स्वामित्वं न मैत्रस्येत्यादौ रूपपत्तिरिति तृतीयः निरूपकत्वस्य वृत्तिनि
यामकत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं मतत्वं न तथैवैकप्रियदेहे मैत्रायद्वृत्तिनियामकः संबंधो न प्रतियोगितावच्छेदक इति अन्यथा अत्र अनुकूलत्वस्य
नयवतीत्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न स्यात्‌ तत्तथा च स्वामित्वमेव षष्ठ्यर्थः स्वामित्वस्य निरूपकत्वसंबंधावच्छिन्नाभावस्य च नेदं चैत्रस्येति प्रतीतेर्वि
षय इति चतुर्थः तेषु नोद्भाविताः इमतिस्त्राहादिगिति प्रकृतिप्रत्ययप्रोक्तात्मसंबंधेतान्वय एव साकांक्षत्वात्तत्र प्रथमः निरूपितत्वस्य सम
न्वयतत्वाभावात्‌ तन्नाद्वितीयः संभवति पदार्थान्वयेन एकदेशान्वयो न युक्त इति न तृतीयः वृत्त्यनियामकस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि अनुगत
त्वस्यानिर्वाहे स्वननुगतत्वसंबंधैः कल्पनानौचित्यात्‌ चतुर्थ इति दिगिति तस्य भावः ननु जातो न सन्नेतत्र पर्वीक्ताकारकविभक्तिसमभिव्याहृ
तप्रत्ययमात्र नामरूपवस्तु सन्निमहत्कारेणासत्त्वापि विशेष्यकजातिवृत्तित्वाभावप्रकारकबोधः संभाव्यते सच न संभवति जातिवृत्तित्वसामान्याभावस्य एन
११

सत्तायामसंभवात् • एकार्थसमवायेन सत्ताया जातिवृत्तित्वात् • जातिनिरूपितसमवायावच्छिन्नवृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः। यत्तु आधेयत्वेन समवा
याद्यौ संबन्धेव शक्तिरित्थंभूतत्वे घटोभूतत्वेन घटेऽस्य त्वावच्छिन्नत्वेन संयोगस्य वृत्तित्वे तस्य घटे अभावे वाऽन्वयः जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र जाति
निरूपितवृत्तित्वस्यावच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नाभावः समवायेन च सत्तायामन्वेति • एवं च जातिवृत्तित्वसामान्याभाववत्समवायविशिष्टा
सत्तेत्यन्वयबोधः समवायेन जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र तृतीयार्थीभूततादृशसमवायप्रतियोगित्ववती सत्तेत्यन्वयबोधः वृत्तित्वाभावस्य संबन्धा
नावच्छेदकीभूतसंयोगत्वसमवायत्वाद्यवच्छेदेनैवान्वेति • तन्नभूततत्वेन वृत्तित्वाभाववत्संयोगान्तरवद्घटवति संयोगेन घटो नास्तीति प्रत्ययस्य
न प्रसंगः। न वत्त्याविसमवायेन जातौ गगनं नास्तीत्यत्र जातिवृत्तित्वाभाववत्समवायप्रतियोगित्वविरहादेवमाधेयमनतिरिक्तवृत्तितया
व्यम् • तन्मर्थस्य वृत्तित्वसमवायप्रतियोगित्वाभ्यामन्वयात् • जातिवृत्तित्वाभाववत्सम • वायप्रतियोगित्वाभाववद्गगनमित्यन्वयोप
गमात् इति • तदपि प्रतियोग्यभावान्वयतुल्ययोगक्षेमस्तत्त्वस्य हि तम • संबन्धसामान्ये शक्तिकल्पनेन तं गुरुत्वेति तदुपेक्ष्यानन्तगतत्वस
त्यत्वान्तश्शाब्दबोधसमुदायस्यापीति • यत्र बाधाघीति • प्रतियोगिन इति शेषः। आधाराधेयभावौ विशेष्यताप्रकारत्वे संबन्धमर्यादाः संसर्गतावि
षताः तासां च तेन निपातनकेष्वविशाहृतसमभिव्याहारः न त्वभावः तन्नियमाः। तन्न यादृशसमभिव्याहारेण न ज्ञायते निर्मुक्ते न पदार्थावच्छिन्नत्वेपत्संस
र्गकोपदकमायाच्छिन्नप्रकारस्फोबोधेन जन्यत इति समुदितार्थः। तत्र तादृशसमभिव्याहारस्थले यत्नु योगिपदे अनुयोगिवाचकपदघटितत्व

सप्तम्यर्थः अनुयोगित्वमाधारत्वं सप्तम्याः पर्वोपदर्शितसुप्तान्निवङ्गभिन्नायाः सुप्तन्तेः अये हानिपामकत्वम्· तथाच प्रतियोगिवाचकपदसमभिव्या
१२ हानुयोगिवाचकपदस्तद्रूपा· सप्तमी सुप्तन्तिः। अभूतलेन घटेइत्यत्र घटाभावविशेष्यकभूतलवृत्तित्वप्रकारकशाब्दबुद्धिर्यामिकोतिभावः यत्तु सप्तमी
परं सप्तमीविभक्त्यर्थकतया केश्चिद्व्याख्यातम्· तदयुक्तम्· जातेन सप्तैत्यत्र पञ्चमीसंग्रहात्· प्रकृतमनुसरामि ये चेति· पद्यत्र्यये बोधो न प्रसपा
12 र्थाभावप्रकारकः किन्तु निरर्थकत्वात्· किन्त्वत्र सप्तातिपादिकत्वात्· तदर्थाभावविशेष्यकचैत्रवृत्तित्वप्रकारकस्तु बोधो न संभवति किन्त्वत्र सप्तमु
दायस्यानर्थकत्वात्· धात्वर्थाभावप्रकारकोपि बोधो न संभवति नकलंज भक्षयेदित्यादौ गुरुमतसिद्धबोधस्तु लिङः समभिव्याहाररूपकारणाभावि
रहात्· तत्रापि धात्वन्तराणि क्ष्वनन्तघटनाद्वैधत्वर्थशाक्तेः संभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति मा येत धातुप्रत्ययाभ्यामेवैकं वक्तीति वैध्यतेरुक्तवृद्धिस्तेन सनन
प्रातिपदिकत्वात्तन्नामकाद्यपवादस्त्विमिति नकाप्यनुपपत्तिः इयं च नामार्थयाभेदेनान्वयस्यापि सुपसत्त्वा चैत्रवृत्तिनामार्थयोः समवायेनान्व
याभावात्तस्यात्रत्रसमास्यैयमिति· घटेनजातिरुद्गत्येन रूपमिति प्रयोगाणां वारिणाय अन्यत्वपितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तदवच्छिन्नाहयोगि
ताकत्वस्य सुप्तन्ती अन्यात्रहणीयेरितिध्येयम्। ननु चैत्रेण पाकस्कृतिः अभूतलेन घटइत्यादौ चैत्राभूतलादिवृत्तित्वाभावप्रतीतिरेवस्यात्· अनुगतस्वरुप
न्नेरनन्याद्येतिजातौ नसत्त्वा गगने समवायेनाभावः इत्यादिवृयपार्यपतिश्चेति· तास्यर्थसुपनलक्षणामत्वाप्रोप्यविबोध्यः कस्मिन्दिति समवा
यावच्छिन्नवृत्तित्वं न चैत्रनिरूपितं न जातिनिरूपितं इत्येवं वाधस्याप्यांतस्यर्थः कस्मिन्दितिवाधानवतारस्थापामित्यर्थः विशेषणत्वं सेवायसत्वेति एन
१२

शिष्टस्याग्रहात्. तदभावस्य ग्रहेन संभवति जायते च तद्धानीबोधः स्वविशेषणावाधविशिष्टतात्पर्यविशिष्टप्रत्ययमात्मस्तु वक्तानुयोगिवाचकपदासमभिव्या
हूतप्रतियोगिवाचकप्रत्ययमात्रं नामरूपसमभिव्याहारोऽननुगतोपि नियामकोवा अइतिसमुदायार्थः इदमुपलक्षणम् सार्थकाख्यातसमभिव्याहूतमच्य
मानं नामरूपमुससत्तावपि अननुगतासु सन्निरवशेषमंगीकरणीयाः ऽस्व्यानतोरभेनवाः काशंपश्यति अंधः दृशधातुयोगे द्वितीयायाम्सात्कार
त्वाख्यविषयतैवार्थः अन्यथानुपमितिकं न मितिवाहूपोत्तरं सौरभं पश्यामीत्यनुव्यवसायापत्तेः जेनाकाशकर्मकत्वाभाववद्दर्शनाश्रयत्वाभाववानं
धर्मस्यान्वयो न संभवति आकाशक — — — — — — — — — ऽन्वयात आकाशाभाववत्कर्मकदर्शनाश्रयत्वाभाववानं ध्वंसस्यान्वयबोधः इतिवाच्य-
तथापि जातौ गगनेन समवायेनत्रागतेः न वाचापि जात्यभाववत्समवायावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववान्. समवायप्रतियोगित्वाभाववांश्चाकाशइत्या
कारकोऽन्वयबोधस्सम्भवत्येवेतिवाच्यम्. भवदुक्तवाधतास्पर्दीभयविशिष्टतन्नन्तसमभिव्याहाराणाम ननुगमादिति. यत्तु केचिदुक्तं उभयविधशा
वृत्तेनास्यर्थग्रहे उभयविधशाब्देइत्यापत्तेः कृतोतितन्नुवाधघटितवाधाभावघटितसामग्र्योरेकत्वासत्वानविचारासहमेवेत्यादि स्वयमूह्यम्. ननु अन
नगमुस्तत्रेजातौ नतत्रेत्यनुहेधेनावशक्यत्वेसैवास्तु किमनुगतत्वमुत्पस्येत्यतआह. अतएवेति. पृथिवीत्वहेतिगंधोजलत्वहेतित्वाभाववानितिसत्यनुभव
एवसमानविषयफलमुपपद्यते पृथिवीवृत्तिगंधोजलत्ववृत्तिगंधाभावइत्यानुभवेनुसमानविशेष्यकत्वानुभवेनस्यादितिभावः अत्रघटपदयोर्न
घटत्वमितिवाक्यस्यप्रमाणात्वंवृत्तित्वाभाववद्विषयकत्वस्यैवोपपद्यते अवच्छेदकावच्छेदेनैवान्वयबोधस्यानुसत्त्वात् घटत्वस्यघटपदयोभयत्र

१२ न्नित्वाभाववत्वात् । घटत्वाभावस्योभयवृत्तित्वविरहेणाननुगतत्वमुक्तमिष्टस्याप्यसंभवात् । द्वित्वसामानाधिकरण्ये नाद्युपस्थितिः काले घटपटपर्याप्तेटत्वाभि
त्वस्यापि प्रमाणाभावात्प्रतीतेः । किंच प्रत्ययदर्शितातादात्म्योर्मुख्यविशेष्यतयाशाब्दस्यानन्यथात्वदर्शितानुमुख्यविशेष्यतयाशाब्दं प्रतिप्रकृतिजन्योपस्थि
13 तेर्हेतुत्वात् ननु अत्र घटमुख्यविशेष्यकबोधो न संभवति चैत्रेण न भुज्यते इत्यत्र चैत्रेणानन्वयापत्तेः प्रमाणाभावात् तादात्म्यवृत्तित्वाभावः स्वाधारावन्वेति । न
नुक्ताभावाद्वैचैत्रादिपूर्वनित्वमिस्यननुगतत्वसंभवमीपमुक्तिर्नास्तीतिसो न्यूनो व्याप्यमतमुपन्यस्यति । केचित्त्विति । विशेष्यइत्यनेन नविभि
मुक्तयाकोमुख्यविशेष्ये घटत्वाविच्छिन्नः । प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधे प्रमाणान्तरमाह । अत एवेति । इत्थंभावाभावे संख्यान्वये घटत्वसा
मान्याभावस्यैकत्वाद्वितीयो नास्ति घटो नास्तीत्यादिरिव प्रयोगः स्यात् अनुघटौ न स्तो घटा न सन्तीत्यादयः प्रयोगाः अस्माकं नु प्रथमान्तार्थसं
ख्यान्वयनियमात्संख्यावाचकपदानामाख्यातसमानवचनतोपपद्यते भवतां तु न कथमपीति । माप्राप्नुयादित्यादि संख्यान्वयस्यले
हस्तावयंतिभतलरतिम्पादु रिति प्रश्नहूत्कर्षद्योतकस्य च निर्हेषत्वे अननुगतत्वमुक्तस्य चन्द्राकत्वनिनाघटमानत्वमिति न दूषणानां सर्वथा किं
तु वितानकलत्वेन वितानानां सम्पादकतानां त्वावकाशोनास्तीति भावः । तथापि सोऽन्वयमन्ने अधिकरणत्वमेव समन्वयः । न त्वाधेयत्वं सम्बन्धितया मकोऽपि
सम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धपर्यवसायकत्वं न मुख्यविशेष्यविशेष्यताविशेष्यतावच्छेदकेऽवच्छेदकतापर्याप्तेरभ्यासेऽनन्तत्र च तत्संबंधावच्छिन्ना
धिकरणवाभावेन नानाधारतेऽन्यथानुगतानुगतकर्मत्वविशिष्टासत्त्वादयस्तयुक्तानि प्राधिकरणत्वाभावविशिष्टसत्त्वात्वस्तत्संचयः ज्ञा १२

तौ न सत्त्वाभिन्नत्वेन घट इत्याद्यावृत्तेरेव गतिः जातौ गगनं नास्ति समवेतं इत्यादौ द्विधा नञर्थान्वय इति विशेषः तथा च नास्ति निष्ठाधिकरण
तावच्छेदकत्वाभाववत्समवायावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभाववद्गगनमित्यन्वयधीः घटो न घटत्वपटत्वे इत्यत्र घटत्वपटत्वोभयत्वेन घटवृत्त्यधिक
रणतावच्छेदकजात्यभावः स्फुट एवेति नानुपपत्तिः अधिकरणतायां चान्वयितो ऽन्वयः अन्वयितावच्छेदकपर्याप्त्यधिकरणतानिरू
पितवृत्तितया न नुघटे वृत्तितामात्रेण तेन जातिघटयोर्नसत्त्वे इत्यत्र सत्त्वात्वस्य घटवृत्तितावच्छेदकत्वे ऽपि न क्षतिः इत्थं च रूपमिति वा कालत्वयो
र्गमे वेति नाननुगतत्वमुत्सृज्य नातराये ह्यपरं तु आकाशमधीनयश्रुतित्वं अवधितेन शृणोतीत्यादौ समर्थका ख्यातसमभिव्याहृतप्रथमान्तपद
रूपस्थले ऽस्मा ऽनिर्वाह एवाधनात्सर्वोभयघटितान नुगता ऽपि युक्ताविरवस्यमंगीकार्येति सोन्ये ऽमतानुयायिनो मैथिलाः समवायस्य सत्ता
समवायेन ह्रारण तत्रासमवायघोर्विप्रतिपत्त्याः शक्तिः एवोक्तरीत्यागतिकारणीये ऽपि वृत्तिका सत्समवायानवच्छिन्नवृत्तित्वे सम्बन्धानवह
णाता ह्रस्य वृत्तित्वसामान्याभाव एव नञा बोध्यते घटेन घटत्वं जातिघटयोर्न सत्त्वे सत्तासौ स्तादिशेषगतिरित्यवेकितम् अत्र परं परपा
भावनान्वयि निष्प्रथमान्तार्थे संख्यान्वयस्य पदत्वे अंगान्वीतनञा न इत्यत्रैकविशेष्यकत्वानुभवस्य जातौ न सत्त्वेत्यत्र गते श्रुनियाम
के प्रगल्भकृत्ते प्रकारमुपन्यस्यति सप्तम्यर्थेति सप्तम्यर्थे वे पत्वस्य न नञर्थे ऽभावे ऽन्वयसत्त्वस्य प्रतियोगितया प्रतियोगित्वन्वयः प्रति
योगितावात्र विशेष्यतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वेन युक्तत्वाच्च लात्संसर्गः तेन न घटवत्यपि न घट इति प्रसंगस्यापत्तिः इत्थं न रूप

मितियोगपमेव अप्रयोपपत्तेतु इत्यपरं सकलइ क्यपरंपरा यत्पृथिव्यो नैतान्यइत्यविपोपोऽपमेव व्याप्यमप्रतिधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव व्याप्यत्वम
२४ प्रतिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावस्यापि वह्निमानोपाख्यापे रतिरिक्तत्वांगीकारात् घटे तद्घटत्वपटत्वेन गुणोन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्व
14 नैस्याहेति नानुपपत्तिरित्यन्योऽपि किंचन क्रोधानवमत्वसर्पेन लोभोना शुभामातिः नमहोन गहोगापि सज्जनेधर्मे दुर्जनइस्याहे नानेक
नन्वावैपर्थ्यक्रोध मात्सर्याद्यभावानां बहुत्वात् मोनरुगमतेतु सज्जनतवृत्तित्वाभावस्यैवात्र ज्ञानेवैपर्थ्यमेव इत्यमेव वाभावप्रतियोगि
नोः प्रतियोगितासंसर्गाशितिप्रवादो प्युपपद्यत इति अत्राभावांशे प्रतियोगिप्रकारकसैं तत्त्वस्यदर्के जनानिरूढत्वया अभावप्रकारक
प्रतियोगिविशेष्यकबोधस्यानुभवविरोधइवावसरसः सुचितः अनुभवस्त्वैतत्सर्वतोऽप्याप्य इत्येवमतमिति व्येमपयम् इतावतामव
न्धेननमाऽत्यन्ताभावबोधनेप्रतियोगिभावानवपतेन्प्रयोगादेमप्युत्पत्तिलभ्याः शाब्दतस्तास्य प्रतियत्तत्सोऽनुगातात् समानाभिव्याहारस्या
नकारणाताः अनुयोगिवाचकपदे समभिव्याहारेसतेतल्लाभ्याः अनन्तुगतासुसमभिव्याहारस्तान कारणतावच्छेदकतयातजोभेदेवोधानुगतेऽदे
अनुमन्नीअननुगतास्विमन्नीविवक्षुर्भत्वेन घटे इत्याद्वावभेदान्वयबोधसामग्र्याभावमुपपादयति पत्रदेतियपोः पाद्दशानुपूर्वीकपदोप
स्थापितयोरिमर्थः विशेष्यतावच्छेदकतोपोदित्ति प्रतियोगपनुयोगिनोः अभावप्रकारविशेष्ययोरिति वार्थः भेदेनेति भेदेनैवेत्यर्थः तेन
घटोनील इति यौगिकशाब्दबोधविधेयकबोधे तादात्म्येन नीलप्रकारके समवायेन नीलत्वस्य विधेयत्वेऽपि न क्षतिः अत्युत्पन्नत्वादिति पदार्थोपदर्शिव रा म
२५

स्तुसन्निकार्षतावच्छेदकतानाक्रांतत्वसंसर्गः अभेदेनान्वयो सुसत्त्वइतियावेत सुगममस्य वनतु अभेदान्वयेपि यामकस्या कथनात् अभेदान्वय एव
नास्तिइत्यत आह यद्यपि तथा चाभेदान्वयोऽनुभवसिद्धस्तथापि यामकमवश्यं वाच्यं कारणवैचित्र्यं विना कार्यवैचित्र्यानुपपत्तेरिति भावः अयं घगे
नी॰नो इति भाषान्वयोदाहरणं हृदयेन घटो न नीलो घट इत्यभावान्वयोदाहरणद्वयं नीलो घटो नीलो रूपवान् घट इत्युदाहरणद्वयं यत्तु भेदान्वयानुपपत्तेः।
कारणमवैचित्र्यमनमाह अत्रेति नामार्थयोरभेदान्वये संसर्गः विशेष्यतावच्छेदकविधेयवाचकरूपनानामोत्तराविभक्तिसजातीयवि-
भक्तंतोद्देश्यबोधकनामत्वमित्यर्थः विभक्तौ सजातीयत्वं च स्वत्वौत्वादिना ननु प्रथमात्वादिना च स्वसमानाधिकरणत्वाभावात् द्वितीयाद्यापत्तेः अ-
पंचनामार्थयोरेव अभेदान्वय याभेदान्वयोभयसहकारीसमभिव्याहारः स्तोकं पचतीत्यादौ धात्वर्थस्याभेदेन विशेषणतावबोधेऽत्रैव व्युत्पत्तिरि-
तिधेयं अत्रेदंतास यं सतामभिव्याहारो नामार्थयोर्नामार्थेन नाभेदबोधनेऽभेदबोधने च व्रतनञ्घटितोपात्तत्वा भवति तादृश एव प्रकृते विव-
क्षणापः स च समानविभक्तिकनामरूपस्तत्सर्गावर्तिः अयं घटः इत्यादौ घटस्य स्वाहात्म्ये नैतस्मिन्नविधायि तत्तत् नाघटः भेदस्त्वबोधेऽत्र तेनीलोत्पलमिति
कर्मधारये पदार्थयोरभेदेनान्वेति ननु विधायते नानो नीलो नीलोत्पलमित्रत्यासौ नो नीलो अभेदो नञा बोधस्तत्र भेदान्वयबोधेऽनङ् नो नामार्थयोस्समभि-
व्याहारो विरहेऽस्मिन्नेतानुपदमेव विवेचयिष्यते नामार्थयोः अभेदेन नामार्थे विधेयकधातूकूलसमभिव्याहार एव विशेषणतो न तेनो नञः नाहशबोध
स्तुयोगि कर्मविधेयकनामस्य नेन प्राचीनसम्मतः किंतु स्यधार्थविधेयकगामास्येन एवम्प्रतएव हृसोऽमलेन कपिसंयोगीत्यत्र कापिसंयोगा

२५ संतामावस्त्वाविषयो न कायसंयोगो भेद इति मणिकारैरुक्तप्रतिज्ञात्वलक्षणं वानुमितिरूपज्ञानातिरिक्ताविषयशाब्दज्ञानजनकत्वायावयवत्वं कृतं तच्छेत
दैवसंगच्छेत यदि पर्वतो वह्निविधेयकशाब्दं स्यात्‌ ननु वह्निमतः विधेयकत्वं समानविषयकत्वं उद्देश्यपतानिरूपितविधेयनामात्रेण तेन शाब्दस्य सं
स्याविषयकत्वेऽपि ज्ञानातिरिक्तविधेयकत्वहानिः पुरुषत्वानामसुस्पत्वानां वसंतार्थप्रतिपादकत्वसंज्ञाविधायकं सत्र हृपामितिवरतामयमेवा
15 भिप्रपञ्चयाग्निकानां अतएवमिथ्यामहिमत्वं आनुवाद्यकिं तद्विधेयामितिवद्नाकाव्यप्रकाशकृताऽयमेवार्थः प्रकटीकृतः ततः यौगिकशाब्दप्रयोगे
नामार्थ तावच्छेदकविधेयक एवबोधः द्वितीयमौवी भिवेत्यत्र द्वितीयलक्षमात्रमुत्येस्पमितिविधेयाविमर्श होपमाभिव्याप्यमौवी। न्द्रितीयामिवेतिप
दलीयमित्यनेन द्वितीयत्वे विधेयकोबोधजुषयाद्रितः तस्मात्रामार्थोद्देश्यकनामार्थविधेयकनाहात्म्यसंसर्गकबोधे हलन्नामोत्तरविभक्तिसजाती
यविभक्तिकनामत्वं तादृशविभक्तिमस्तत्वमेव वा निपातमकस्समभिव्याहारो वा अतः घटो नीलो घटो न नील इत्यादौ नीलत्वस्य न विधेयतात स्व
व चासंताभावो नमायोध्यते नीलपदस्समत्वधीपाधुसयांतस्यपोगार्थो नीलरूपवानभेदेन घटे प्रकारः नी. एवं च विधेयं उद्देश्यो घटः इत्यन्वये
गिकशाब्दार्थविधेयकबोधो हि विधेयविषयताशाली उद्देश्यगतसंख्याविरुद्धसंख्यातात्पर्यकवाक्येन भिन्नवचनान्तानां विधेयानां शब्दएव सा संख्या
भासते वेदाः प्रमाणं ज्ञास्याम्याप्तिव्यक्तयः पदार्थः इति त्रयोः सेनुरित्यादौ प्रामाण्ये प्रसर्पत्वरूपापांशक्तौ उपधानेवक्रमेणोकत्वात्तत्पः विधेयता
वतत्र प्रमाणलक्षणेषु पधानेषु प्रमाणपरार्थं हेतना मभेदेनोद्देश्येषु प्रकारतानीलोत्पलमित्यादौ नीलस्यो सत्वेऽभेदेन प्रकारतामात्रमस्यपंघटो २५

घटोऽयं रूपं गुणाऽऽदत्यादिप्रकृते नामार्थे विधेयकान्वयबोधेव घटोऽयं द्रव्यं गुणवानित्यादौ नाम्नाऽभेदेन विधेयतामात्रं ननु तदाऽपि प्रकारतादृशादिकृत्वयमकृ
नोपपद्यते तु वैलक्षण्यप्रमत्राविधेयः रूपदेनामार्थे विधेयकान्वयबोधानुकूलत्वस्य समभिव्याहारेऽनुगतानुसमचित्रीरितस्तु च्यते यौगिकपदार्थप्रकारकबोधानु
कूलस्य समभिव्याहारेऽवयवार्थयोगास्थितिस्तदाकारणे विशिष्टसंख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरागतान्वयतानवच्छेदकघटितत्वेन योगविरूढसंख्यायोधक
समभिव्याहारस्याननुगतत्वात् समासेऽपि घटादिपदे विशेषणतासने न विशेषणत्वान्निरभिहितार्थस्यानीमभेदेन नामार्थयोरन्वयसामान्ये
कुल्यात्रिमात्रविशेषेति वाक्यार्थस्य कारणार्थः सामान्यविशेषकारणयोस्तुल्यत्वाभावेनाविकल्पासम्भवात् इदं तु पूर्वोपदर्शितनामसमभिव्याहारागम्
पलत्वकः नत्वनेन रूपेणाकारणार्थे स एतेन अन्वयबोधविशेषे योग्यता विभक्त्यपसत्वावस्थावकूटविशिष्टनामरूपवद्भिन्नदेवत्वस्य नामार्थः नीलं
घटइत्यादौ द्वितीयादिविभक्तेश्चाविबंधकत्वे मानाभावात् सामानविभक्तिकत्वस्य समासत्वादिना तुल्यविशेषकारणाभावेनान्वयबोधानुत्पादेऽमे
भवातवता विशेष्यपदे पदघटनाजातीयविभक्तिरणादित्वं तत्तज्जातीयपदादित्वं विशेष्यपदोत्तरकालीनाम्नूत्रिप्रत्ययमालाघटमतम रूपवद्भिमक्रिया
दित्वं वा विशेषणपदे विरुद्धेत्यादेरर्थः विरुद्धविभक्तिराहित्यं समानविभक्तिराहित्याभावेऽपि समानविभक्तिकत्वभ्रमेणाभेदेनान्वयात विरुद्धविभक्तिराहि
त्वेऽपि समानविभक्तिकत्वादित्यनन्तरोक्ताभेदेनान्वयापत्तेः तादृशराहित्यं उपलक्षकत्वादिति ननु तुल्ययोगक्षेमकस्य समभिव्याहारस्यैव विशेष
तोऽसमनेनाभिमतः सवप्रथममात्रस्थले रूपेनाम्ना वहलवतिनौगिकनाम्नस्य समभिव्याहारे योगार्थतावच्छेदकस्य विधेयतया बोधात्ता तवन

१६ आपोगार्यतावच्छेदकस्यासंतामावबोधनात्। एवं वनमुंदरोभिन्नलेघुरहस्तत्रमुदराभिन्नभतलवृत्तित्वाप्रतीत्याप्रथमपैव सामंननुविभक्तिसाता मे
16 नयार्थिहिस्समानविभक्तिकत्वे गौणकनामरूपसमभिव्याहारोत्सवं नरेणा घोगार्यतावच्छेदकविधेयताकोऽनुकूलो न नु ताहात्म्येतपदातु वद्धीक्ष्येपूर्व
पदेघान्नस्योत्र पहेयामेविधेयताप्यास्ताकाङ्क्षिकाणमनुभवसिद्धापयाख्युर्विहत्वोहोत्मत्रश्राहित्य विरूपत्वे सहा ऽ पयोपि समभिव्याहारो स्तु विधे
यताशालिबोधनियामको नञ्जभेदबुद्धिनियामकः इत्यत आह अत एवेति प्रथमाद्वत्वमघहायस्मानाविभक्तिकत्वनिवेशादेवतत्याचनमुंदरेभूत
लेघटइत्यत्रतास्यर्थ अहसत्वेमुदराभिन्नभतलवृत्तित्वबोधोपपद्यत एवेति भावः पजातिध्वितिघागोष्ठिस्यर्थः अनुयाजभेदोध्यतइत्यनेनसंबंधः।
एकशिमयोधातुनिर्देशा इत्यनेनाविष्टितलिवत्नस्मपुरायस्यधात्वर्थेस्य निष्ठत्वात्तेस्यगोपवर्गयोर्मीमांसकनिष्ठमनो विशाःपडपास्तिमहाव
त्रपरमोत्मानिरूपणतइत्याचार्यनिर्देशात्। ईदृते नञ्शादृश्विति शारीरकुमत्वनर्देशाव ननु नानुयानेद्धितिनन्ना नानुयाजभेदोत्यत्ते किं त्वनुया
जेष्वेयजामहकरणोधात्वर्थो विअर्थबलवदृतिष्य ननुबंध्वविशेषेमाधनत्वाभावस्यनकल्ज्जेभक्ताप्रदिस्याहाविवेत्याशंकायामाह एकवाक्य
नेति। एकविशेष्यकबोधजनकत्वमेकवाक्यत्वं एवं त्वानुयाजभिन्नेषु रगीयोर्ते मासांगप्रयाजंसंयाजेआगम्भमिघागस्वाहापातेषुयेयजा
ममहेदृत्यपिमागवाक्यं कुर्यादित्येकविशेष्यकवाक्यार्थज्ञानजनकनानुरोधादित्यर्थः अनुरोधो वेदस्थले संभवत्येकवाक्यत्वे याक भेदे
नकल्प्यते इति मीमांसापरिशीलितत्वमायजमतात्पर्यग्रहः अंगपागेषु कुर्यादिति। अनुपोजेषु रूपविदित्संबंधमहीत्वं नवबोधस्वीकारे एकमा राम
१६

त्वविशेष्यकान्वयजनकत्वरूपैकवाक्यत्वभंगः स्यादिति भावः एकमात्रविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वं नैकवाक्यत्वं किं त्वेकबोधविषयत्वं तच्च समस्
तालेवतस्मात्सम्बन्धस्त्वेवमेवं च भागवततात्पर्यनिर्णेकस्य मनेवेत्यत आह पपितिस्यादिनाकरोतीति पर्यग्रहः अनुषंग इति वेदस्थले एकेन पदस्थाने
नाद्वित्वादेर्न्वयबोधोत्पत्ति क्रियतेस्मदिति म्यायात् अंगपागे बुधे पजामहे करोति अनुपाज बुधे पजामहे न करोतीति समन्वा लेवनबोधः पद्योदिता
तरमनुषंग विना न सम्भवतीति पदान्तरकल्पनेवन हेव गोरवमिति समुदितार्थः ननु पदेन गत इति प्रथमा त्वस्थले भेदसंबोधोजायतां प्रकृतेव
त्वप्रमन्वयोद्देश्यत्वस्याभावस्यैव धात्वर्थे ऽन्वेनु तथा चानुयाजो बुन्निये पजामहे करणामित्युपासन भिन्नान्वयबोधोस्तु एवं चा किं प्रथमा
मपहाय विभक्तिसामान्यधारणो नेत्यत आह विशेषण विभक्तित्वमिति प्रकृते समभ्या आधेयत्वार्थकत्वेन तदभावात् न्वित धात्वर्थे विधेयार्थी
न्वयोनिरकांक्षत्वरूपमसाधुत्वं स्यात् अभावानन्वितधात्वर्थे एव विधेयार्थाकांक्षा याइ स्यात् इति भावः केचित्तु सम्भव्य आधेयत्वादिविषय
कतेवबोधेवा स्तितमतनवधारतो नु याजपदेन्तरामप्रमीवेपदर्थमाशंक्याह विशेषणेति पदानी ब्लोधकः पनतिपूजयानेषुद्रस्मासैतात्स्त्येनविशे
ष्येन्वयबोधक पदे विभक्तिः निविभक्तिकत्वं विभक्तिमत्तेवानिराकांक्षत्वेपराणापत्त्याऽनुयोगिविशेषणीभूतभेदप्रतियोगिवाचकपदेऽपि
समानाविभक्तिराकांक्षा मात्रत्वम्यादिकेस्याद्दुः ननु अभेदेन विधेयता शालि बोधे समानवि भक्तिकत्वं तन्त्रमुक्तं अभेदेनान्वयबोधविरहे विभ
क्तिराहित्यं तत्रमुक्तं पौनारूर्यना वच्छेक विधेयताचय बोधे व सामग्र्यं तद्वा अंपतोभेदेनसोन्वयबोधस्त्यत आह नामार्थयो रिति पर्वतेवान्हिरि

१७ स्याद्दोपर्वतवृत्तित्वं वह्नौ विधीयते यदि त्वपर्वत एवाधेयतया विधीयते वह्नौ उभयत्र न व्यभिचार इति द्योतनाय तामार्थ्ययोरिति भेदे नतादात्म्यमेतत्प्रती
17 यार्थसंसर्गता अन्वयबुद्धौ विधेयतया कान्वयबुद्धौ प्रकारीभवतीति विशेष्यविशेषणभावापन्नप्रकारीभवते स्वार्थः विभक्तीति सुप्तिङ्कृत्तद्धितप्रत्ययेस्वार्थः अयं भावः
भूतले घटः इत्यत्र घटे प्रकारीभूतो विभक्त्यर्थः आधेयत्वं तेनाधेयत्वं भूतलस्य प्रकारतामात्रवृत्तित्वस्य स्वरूपविरीजनात् हिस्येभिघ्नेइत्यत्र आख्या
तार्थे नाम्रयत्ते नरपिण्यामकारीभवतासंसर्गेशाजनारिभेदृवि संधेयकन् एथिवीविशेष्यकोबोधः हात्रिचैत्रेः पर्वतोवह्निमानद्दृरुकाप
तयोगीस्यासजन्यत्वसंयोगासमवायैः चैत्रपर्वतवृत्तेगुहरूवह्निकपि संयोगाविधेयतयाभासंबन्धेभूतलेनघटइत्यत्र घटाभावेभूतलवृत्तित्वं
एवमेवसंसर्गः परिवपावकाद्येकृदन्त्रपदार्दयिनामार्थधात्वर्थविधेयकोयिबोधः प्रामाणिकमतदाधात्वर्थविधेयकान्वयबोधेसंसर्गतयाप्र
कारीभवतस्तुद्वयी यास्यितिलसतेचमः इत्यापिपुस्यप्रतरमाकस्थायमितिप्राचीरमतरिगर्वभवताल्यणप्रकारीभवतेतिमूलंमितिविभावीयम
कैविनुघटः कर्मत्वमित्याघटस्यकर्मत्वेनाचपत्तेन विभक्तिजन्योपस्थितिविषयोनामार्थयोरसंसर्गइतिनियमोवाच्यत्वासाननीलोघटोप
जनिषुनुपावेधिसत्रविभक्त्यनुपस्थिततादात्म्येनकथमन्वयेस्तास्ताद्दशासमभिव्याहारास्तद्कृतनजावाकयंतादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिना
कभावोभेदोवाभेदसुसान्तिविशेष्यादिमतश्चाहभेदेनेतितथाचाविभक्त्यनुपस्थापितेनापिअभेदेनान्वयेनकिंचिद्बाधकमितिभावः इदंवप्रा
चीननैयायिकमतेननन्वेहिनः पुरुषस्यादौ स्वामित्वविशिष्टप्रतीतः स्वामित्वेनपुरुषेभूतलेघटस्यादौ अधिकरणत्वविशिष्टस्यभूतलस्या १७

भिकरणतापर्याप्ते घटेऽवसेयाः कुर्वन्ति एवं तन्मतेऽपि च नेपुंस्त्विके एवं संसतिभूतले घटः स्तत्र आधेयता याम् तत्र प्रकारकोऽघटविशेष्यकोबोधः स्यात्तत्र न
त्वाख्याधारतावच्छिन्नभूतलीयावोबोधुनीयः नवाप्रसिद्धः आधारत्वस्य स्मानि पाभकोत्तातः किन्तु विभक्त्यर्थः द्वीकृत्ले वा च यवोधस्तत्र नास्य र्यभि
भाङ्कः येतु भेदे नाभेदे नवा नामार्थयोर्नाचयबोधः किन्तु नामार्थनामार्थवितविभक्त्यर्थयोगात्वयः न स्वैवचा संताभावस्य माभिव्याहृतनमावो
धतेयघटेन पटहस्यादावपिप्रसङ्गः नामार्थघटतादात्म्यस्याभाव एवं नञा बोध्यते न तु घटस्य भेदः भेदस्य तत्र नञ्शक्यत्वात् अन्यत्र वादिनामपि वाद
एवं त्वासेन नहृद्य प्रकारस्य संताभावशक्तताशतानुपपत्तिः अन्यर्यपदस्या राजदा स्याद्वी अन्यर्यत्वाद्वयोर्द्दर्शितयोः दशाविसदृशमर्थ
समानेऽप्य सस्यप्रतिषेधतासत्त्वादितापरस्यराभाववोधोऽसमर्थ समासत्वाद्ववत्तत्वे स्यसमर्थनीयत्वाचरिति तन्मतमुपपत्तिलाघवे
नेति नामार्थयोरिव नुपसर्गेऽपि समनो भेदेनेत्यनिवे ग्राह्याघवेनेस्यर्थः तयोर्नामार्थयोः अन्वयेति भेदाभेदसाधारणाचयेत्यर्थः तथा
तंप्रकारीभूताविभेऽन्यर्थोऽपृष्ठा तत्र ततः तथाच नामार्थस्यावधेयतानाति क्षियते घटोऽद्य भिन्नः त्रापि घटो भिन्न पेद्यताता स्मनेव
विधापनदृतिभावः घटोद्यमघटो नीलः रसाघ्नदाव भेदार्थकल्ती याबष्टीरभावाऽभेदप्रकारकबोधानस्यादित्याशंकायामाहविशेषणा
निप्रकृताभिप्रमाविभक्तिमात्रं बोध्यं अभेदे तिभेदाऽभावयन्यर्थविशिष्टलाभोऽन्वयबलात भेदाभावे तत्र घटितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
ववपर्थे पदर्शिततौ स्याविधपः प्रमेयमभिधेयमिमात्राव्यक्तादृशोभेदासंताभावोऽप्रसिद्धावेव ननु नीलोघटः स्य नामिति कर्मधारये विभक्त्युगरि

१८ तिवद्रव्रीह्यवभेदबोधानस्यात। विभक्त्यभावाद्दिमतश्वाहनीलविति विश्वगुरिमोहादवितितनवात्रगाप दं। चित्रमोरद्यामिति नीलातमिपर्कं वित्रपदंता
18 सर्पयंग्राहकलणानिर्थक मेवेति वा चमत्कार्थकत्व हपहाम र्थ्य तयाहना दावित्रपदार्थ स्य विवक्षितत्वात् तः मते तु भ्याम्पदाभ्यामत्रास्वरसः सवि
तः सचघटोऽयं घटो नीलइत्यादौ पादद्वयनीलाघभेदप्रकारकं शाब्दमनुभवात्सिद्धं तदा ह्याकरणाभावे विग्रभेदविशेषणविभक्तेः शक्ति
ग्रहानवतावनापत्र्वमतात्‌ लाघवमस्तिसेम। भिथ्याहारहाव कारणतामावि शेषणे व विश्रामेणाभेदेन नीलप्रकारकघट विशेष्यकत्वं नीला
भेदप्रकारकघटविशेष्यकत्वं वा कार्यतायाः कार्यतावच्छेदकमिल्व लाघवानवकाशः अत्यन्तपूर्वपदरितिरी त्या तत्र विभक्त्या वाच्छिन्नामानिया
गिताकाभावरूपस्याभेदस्य पदार्थपस्थितस्य संसर्गतासम्भवेऽपिप्रकारतानसम्भवतीति विभावनीयं विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वं वड्मी
त्याहो विभक्तिलोपमजानतो विशालोदयएवायास्वरसइतिकेचित वस्तुतः मममिलुप्तविभाक्ति स्मरणं नतो त्रिकसंमतं अन्यथा द्वितीयमौ
धीमिवेत्यत्र विधेया विमर्शः सोधी द्वितीयामिवेत्यत्र न विधेयाविमर्श इति विभागोऽनुपपत्रः स्यात् तः निषाद स्थपत्यधिकरणं निर्मलमेवतस्या
रितिरिक्तपदे तु अनुयाजे ऽपि ये यजामहकरणप्रसङ्गाभेदपरतासाङ्कर्यमतम् पन्यस्यतियाति तिकरणनिषेधे कारणाभावत्वं विध्ये यस्य
साधनत्वस्यनिषेधे निषेधः पिअपमभिप्रायः यजातिष्ठितमन्य र्थस्य स्मानकालीनत्वंइसा न्वह शपौर्णमासाङ्ग याग समानकालि
कयेयजामहकारणमिष्टसाधनं अनुयाजसमानकालीनयेयजामहकारणमिष्टसाधनत्वाभाववत्त्विति वा र्थः शाब्दपुनरन्यमतात्तावच्छेदकावच्छेदे १८

नैव जायते इत्यर्थो ऽत्र मानाभावात् यागत्वावच्छिन्नसमानकालीनयेयजामहकरणत्वव्यापकमिष्टसाधनत्वमित्याकारकविधिज्ञानादनुयाजस
मकालीकयेयजामहकरणे प्रवृत्तिर्दुर्वारा अनुयाजयेयजामहकरणे इष्टसाधनत्वाभावज्ञानसंभवान्नापि न प्रवृत्तिप्रतिबंधः यथाश्रुतविकल्प
स्तु न संगच्छते विधिविधेयपोर्ड । भेदाभावच्छेदकत्वाभावात् अत एव विकल्पो विरोधश्च सामिपर्यालम्भभेदघताता भेदार्थकृताः अत्र महानसीये तरव
वह्नित्वाधेयप्याखण्डत्वेनैव हृतेगामहानसीय एव वह्निरहमितौ विषयः तथा दर्शांगयागत्वेनानुयाजभिन्नयागा एव विधेयपरस्तु प्राचामतानु
सारेणापि ह्ये न तत्र प्रवृत्तिसमभावमाह विशेषेति अत्र काल्पेतरप्रासमालावच्छिन्नेत्यन्तत्वोतिकेचित् विशेष अनुयाजे कालिकयेयजामह
करणे निषेधेष्टसाधनत्वनिषेधसामान्यविधेः यजतिषु येयजामहं इति विधेः तदितरपरतयानुयाजेतरयागमात्रविषयतयाऽदं तु विकल्पानवकाशा
दित्यनेनोक्तं तथा चानुयाजे येयजामहकरणादिष्टसाधनत्वानवगमाद्वेव न प्रवृत्तिरिति भावः ननु तादृशी अनुसन्धिरपि हेतुमत आह आह्ननेन्मन इति
अनुसन्धिसिद्धत्वेन नतु सन्ने सिद्धत्वेन ननु तथापि कौरसद्यभेदबोधनात्वन्वसिद्धसिद्धेत्याशंक्य तन्नेत्यति अपि नायजतिषु येयसमंग्रहः विहितके
केति व्याप्यत्वा एकोनावच्छु वचनविरहकवचनान्नताऽस्य सर्वः तथा च प्रकृते समभिव्याहारघटकोनजनन्वा ज्ञानानुयोगिकत्वौ त्वप्रतियोगि
कभेदबोधकः समानवचनान्तप्रतियोगिपदयोग्यनुयोगिपदयो एवाचकपदसमभिव्याहृतत्वं न्यायविहितपदयोरेकतासर्ग तेन बचपो विरोधस्तुर्वेव
त्वः छिन्नसूतिः ननु समानविभक्तिकत्वमेव नामार्थयोरभेदबोधनेनाकांक्षेति तत्त्वविभक्तिविभाजकवत्तुर्थी तेन प्रकृते व्याप्तिः अत यावेशः प्रमा

१९ सामित्वात्सवमभेदबोधोनस्मात् इत्यत आह नपवत्त्विति महदभेदभेदौप्रतीपेते इत्यनेनास्य संबंधः इत्यत्रैवेतिरेके दृष्टांतः न पादवचनसाम्यमवे
19 क्ष्यतइतिभावः एतेनानद्यापिवित्तीति अयंभावः अभेदबोधनेसमासमानवचनतानानियतावेत्थं प्रमाणांबोद्धागमानप्रमाणाप्रितिद्विहइ संख्या
विवक्षायांसमासस्वरूपः नत्वसमासस्य रात्र्यास्तितेयज्ञहइभनस्थलेकाभेदभेदयोर्बोधात् तद्दृमितिरिक्तस्यजएवसमानवचननातिप्रमोवास्यः
प्रकृतेचकोटिस्यगतन्नीत्येकत्वविवक्षायासमानवचनत्वाभावेऽपिनतत्तिः एकोनहाविसुपाहानेतुविहइ संख्याविवक्षाघोतनायापहानन्तु अभे
दबोधकसममभिव्याहारात्सहकृतएवनत्रभेदबोधकः महत्तेरात्तग्रामस्तणेभ्यः कोटिमापेत्याहैनाभेदबोधस्यसमानवचननाधिरहाद्दितितवायात्र
यः सचनपुत्रमतेएकोनहोइस्यत्राभेदबोधकसमभिव्याहाराभावेऽपिभेदबोधात् इत्यंवाननुमतेवननाभेदबोधनेमामग्रीवाच्यानलुतोनप्रा
समतोकोटिस्यभेदबोधइतिमनप्रिक्रमत्याहएकोनेतिअत्राप्यिनाद्धिशोहस्यनित्यद्विवचनतान्तताकोटिस्यशाहस्यनानित्यैकवचनान्नतेतिवेलक्षण्य
स चिंतकुर्यंविज्ञामेकत्वविवक्षयेन्वर्थइतिाद्विनापसहातव्यभिजिपइस्य अतन्वयोतिभेदविशेषणतायत्रकोटिमेतान्वयः क्रियान्वितकों
टिस्यस्वभेसान्वयेतुकोटिमस्येसमानत्वापत्तिरिमनन्वयः इत्यर्थः अतएवेतिविशेषमिवेधस्थलेप्रवत्तेके वांकस्यसामान्यशाहस्यविशाधपर
तयाभुतत्राप्यारेवेत्यर्थः क्रोतीतिंएवीत्याध्वकरणानिषेधेऽपीत्यर्थः अयंभावः रात्रौ आहंनञ्जीततिक्रियापदस्यान्वयप्रसंगेनरात्रिभेदानन्वा
आहाध्वकरणकालत्वेनवोधितायामाबाल्यायांबोधयितुंनेशकातेऽतः करणानिषेधपरतेति नाविकल्पावकाशइतिनप्रहसापत्तिरित्यर्थः स्फ
१९

अमावास्याधिकरणकश्राद्धस्येष्टसाधनत्वस्य लिङा बोधितत्वात् इति भावः इष्टसाधनत्वस्य लिङा न स्वभावबोधने अमन्तरस्य वाक्यस्य
प्रामाण्याय त्रिः विकल्पापत्तिः वाक्ययोर्भावाभावग्राहकतया विरुद्धत्वात् न वामावास्याश्राद्धे विधानेनेष्टसाधनत्वस्यापि प्रतीते न स्वभावस्य
वस्तुत्वात् प्रामाण्यमिति वा यं अलौकिकवाक्ततस्य बोधस्योत्सर्गतोऽवच्छेदकावच्छेदेन ग्रहणाकाण्डे इत्याप्युः ननु करणानिषेधः प्रकृतेन तोस्यर्थः
किंतु भेदाम्बतया वराद्विभिन्नामावास्याधिकरणकश्राद्धमिष्टसाधनमित्यन्वयबोधः इत्यत आह न हीति तत्रापि रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यत्रापि अ
पि विशेषस्य नायमर्थः रात्रिभिन्नत्व प्रमाणाः रात्रीतरपरत्वं रात्रिभिन्ने लक्षणा दुर्वारत्वादिति स्खलनकारणसमवधाने कार्यानुत्पाद
स्यावश्यकत्वात् रात्रिश्राद्धप्रसक्त्यापत्तिर्दुष्टैवेति भावः ननु अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यनयोर्वाक्ययोरेकवाक्यता
कल्पनात् रात्रिभिन्नामावास्यायामेव विधिपर्यवसानात् न रात्रौ श्राद्धप्रसक्तिः प्राप्तिरित्यत आह तावन्निति वाक्यान्तरममावास्यायां पितृभ्यो दद्या
दिने ह्याकाङ्क्षाभिन्नत्वं नैव वाक्ये न साकाङ्क्षेकवाक्यतामात्रं पदनाप्राप्तिरिति वाक्यसाम्येव वाक्यानि बहूनि अमावास्याद्दृष्टकार्यहेतुरित्यादिति इत्यत
निर्णीतं दूषणमाहनापीत्यामेति अपमभिप्रायेनानुयाजे ष्वितिवाक्यमनुयाजाभित्राम्नुपजातेषु येयजामहे करोतीति वाक्यार्थबोधो वाक्यैक
वाक्यतया समयच्युतेः प्रवृत्ते च वाक्यैकवाक्यतानसम्भवति रात्रिभिन्नामावास्यायां पितृभ्यो दद्यादिति वाक्यार्थवाधसम्भवे पि कुर्वीतेतित्रिपायद
वे यर्थ्यदुष्टरमेव किंच अमावास्यावश्यकर्तव्यतामपि श्राद्धविधानात् अष्टकारात्रौ श्राद्धप्रसक्तेः केवलघाप्यनारणात्तन च ततत्रापि विधौ रात्रौ न

२० त्वस्यान्वयस्यस्त्रवतिजनितावपवोधत्वात्‌ इति न तु वैधरागजप्रवृत्त्योरत्यन्तरस्य सत्त्वावेवनिषेधवाक्यं सार्थकं मंस्यस्व यान्तु कार्या श्रेयःफलं कर्मसत्राधिप
20 र्युत्पत्तेर्न स्यात्‌ः क्रियापदवैयर्थ्यमिष्टमेवेव स्तुवावैयाकरणानामिव स्मान्नीनामपिधात्वर्थधात्वर्थस्य पचति भवतीत्यत्रैव पितृदृष्टरूपकर्तृकर्मका
मावास्याधिकरणकघटाभित्वंक रणमित्यत्र च पवोधः अतएव पोर्णमास्यां यावग्रहेत्तं शगेनपोनपाद्दित्यत्र हेतुहेतुमतोर्लिङ्‌ इत्यत्र बोधितस्य शतपातना
याजनकत्वस्याप्रह्मणत्व गौरवात्‌ सामुख्यविशेष्यकस्यबोधस्यैव सिद्धितः इत्याशयेन शंभावकतेत्युक्तेति। केचित्तु लोकिकामस्य हेमन्ते यो यागोपस्य
हेवताप्राचीनैः स्वीक्रियते तत्र शास्त्रसाधारणी पृथग्वाशाहेमति योग्यारोपजन्मतालीकरली यादृतिश्चास्याशक्तेत्युक्तेतीनेवदन्ति रात्रौ श्राद्धे ति
अमावास्यापाप्पित्‌ मोरघातः इमन्त्रामावास्यापरंरात्रिसाधारणामावास्यार्थकमेव रूपवाच्यमन्यथा निषेधानुपपत्तिः प्रसक्ताभावात्‌ः ए
वमामावास्यारात्रिद्वयस्यापीष्टसाधनत्वावगमात्तत्र प्रवृत्त्यापत्तिः तथा च यर्युदासएव कुर्वीतेति क्रियापदस्यावैयर्थ्यमनुपपादितमेवेति भावः
अप्रमत्तौरीत्रीतरपरतायां मन्त्रपाठः मन्त्रपाठः मन्त्रपाठः तुल्यः प्रसक्तो हि प्रतिषिध्यत इति प्रवादः तथा चाप्राप्तामाशिकरइतिभावः वह्निमिद्धे वह्नि
तानेत्याथेस्यतेननु यत्र निषेधकवाक्यविनारागजावैधीवाप्रवृत्तिरापद्यते तत्रैवानिषेधविधिस्त्वपयावरहारात्र गौरवात्‌ नाभिचरितवेदस्याहेप्र
कृतेसुखाद्यभावात्‌ न रागजायाः अमावास्यापदस्य रात्रीतरामावास्यार्थकतया ऽमानास्यायांपित्‌ मोरघातस्येति विध्यविषयतयान दोषाः प्रवृ
त्तः प्रसक्तिरतोनिषेधपरवेदवाक्यमेवव्यर्थं सत्प्रवतिसार्थकत्वेतिनर्थकत्वांगीकारस्यानौचित्यात्‌ वाक्यवैयर्थ्यापेक्षया क्रियापदवैयर्थ्यं राम
२०

मेरुपृष्ठे अन्यथा यामानामर्द्धेन निशीथादिरित्याद्यर्थः शास्त्रप्रतिपादितः अमावास्यायां घटिकोत्पत्तेः नन्वापमन्तरापर्वतस्थायी अखण्डो वा घटादिरमावा
स्यापदार्थो वाच्यः सत्वरात्रिभिन्न एव निरस्तेतद्रापवर्त्तिसकलनाशिजालककालविशेषस्य रात्रित्वात् इति पर्युदासागीकारे रात्रिश्राद्धप्रसक्तिर्दुर्वा
रैवेति मैवं द्यपवर्ग विख्यातिर्गारीन तत्रादिदेशभेदेनामावास्यायां रात्रेर्भेदात् अखण्डपदार्थो नामावास्यायां रात्रिर्वा किं तु तत्तद्देशीयाः मावास्यारात्रिर्वाचो
वोपर्यायपत्रं तावत्संरक्ष्य एव वाच्यान्तरङ्गमप्रकारस्तु तद्देशसुद्धारशोभागक्लिप्तिरित्यभिधीयत इत्यादिरगतिना लक्षणमपि विभावनीयं विधिनिका
रणामावित्रिलक्षणपदेशानुयोगिकत्वरविकिरणप्रतियोगिकत्वस्यामावास्याभावसंयोग सामान्येतरदेशीयरात्रिस्तत्र ऽभयभा
वस्य देशविशेषानुगमसामान्यपक्षपुरस्सरधर्म्मशास्त्रात्सम्पर्यावन्ध्यमसो संयोगोऽमावास्या न इष्यतावत्कालपर्यन्तं स्थर मानयो स्वयोरेकः संयोगो
न संभवतीति तावतः पौर्णिमापत्रास्संयोगात्तदनुकूलस्सं ह्यावाऽस्त्वावच्छिन्नव्यवहितत्पर्यन्तं संयोगाम्पतरामिश्रास्तम भवतीति पर्युदासपक्षस्त्वस्मद्दीधिता
नित्यमभिप्रायेणाशंकेते निषेधेति नैव धर्म्म अभावव्याप्यं नयावान्निषेधविध्यभावव्याप्यमिति चेत् धाप्रसक्तो भाववत्वं एतौ श्राद्धं नेति वाक्यं नानिषेधविधि
र्भवतीति भावः निषेध्यप्रवृत्तिप्रसक्त्यभावाद् हेतुः स्वरूपासिद्धस्याहृतात्सर्पाभावनवबोधेति। अमावास्यापरस्त्वात्। तथा मावास्यापरत्वानवधारणोऽमा
वास्यायामित्याद्विधिवाक्यात्. अमावास्याधिकरणकश्राद्धस्यामावास्यैवेष्टसाधनत्वावधारणात्. अमावास्यां श्राद्धं प्रसक्तिर्दुर्वात्त्वेपदि
निषेधवाक्यस्यात्. इति समुदितार्थः अत्र वदन्ति रागजा वैधी वा प्रवृत्तिरिष्टसाधनता प्रमारूपप्रवर्त्तकत्वात् प्रसज्यते तत्र वैवनिषेधाविधिविलक्षणनिषेधक

२१ वामसमत्रमयानकुर्यात्रिषष्ठ्यलं कर्मसमत्रावि निषेधविधित्वापत्तिर्दृष्टापत्तिश्च सकलव्यवहारविरोधात्तत्संभवति किंच निषेधपक्षे नञा नेष्टसाधन
त्वाभावो बोध्यते बाधात्त्वाद्धि। मर्थवदेषित्न बोधयति किंतु बलवदनिष्टाननुबंधित्वाभावः पयानपरदारान गच्छेत्व नाभिवदनेवेदयादौ नरकानुबंधि
त्वं प्रकृते च न सकलशिष्टैकवाक्यतया पारत्रिककृतश्राद्धसेष्टानिष्टामननराजनकत्वावधारणात्। तबलवदनिष्टाननुबंधित्वाभावोर्थः तस्मादिदं वा
क्यं तु निषेधविधिः किंतु पर्युदासन्यायाद्वामावास्यान्यष्टकादौ विहितकाले एकवाक्यतया त्रिभिन्नामावास्यायां रात्रिभिन्नाष्टकायामित्यादौ निविधि
वाक्यानि नानैयतिषेधपक्षे पि रात्रीतरामावास्यापरामावास्यादिपरत्वाद्दृष्टानि तानि वाक्यानि नानैव पर्युदासपक्षे श्राद्धं कुर्वीतेति परदृष्टुंतावत्तर्यथा
हकमेवनत्वानेनार्थकमिति। मीमांसकास्तु पर्युदास एव यत्रा विहितकाले देशादौ तत्राभक्ष्यौ विधीयते प्रकृते च विहितेषु सर्वेष्वेवामावास्या
दिकालेषु युगपद्देशे विधीयते न च तत्र वाक्यभेदः अमावास्यादिपदानां रात्रीतरामावास्यापरत्वे प्रमाणाभावान्नाप्रवृत्तिप्रसक्तिः मंगी कुर्मानि षे
धपापयाद्रेवाक्यभेदस्यावश्यकत्वाऽः वस्तुतस्तु यत्र भेद एकान्तिकः न यत्र विशिष्टे ऋक्रयमाणा पदार्थे ऽ ऋक्रयमाणा ध्याहतानुषक्तपद
र्थो वा किंचिद्विधीयते यथा यानुयाजेष्विति यत्रानुयाजभिन्नानुयाजेष्विति नकुर्यात्रिषष्ठ्यलं कर्मसमत्र च जन्मतादिनादिकमभित्रेषु मनुष्यकर्मपद
र्थेषु पागभो जननादिषु ये यजामह इति कारणमिष्टसाधनत्वबाविधीयते तत्र पर्युदासः तथा च रात्रिभिन्नकाले श्राद्धं कुर्यादिति सामान्यवि
धिरेव पर्युदासः नन्वपराह्णसीवेला ऽ विशेषदिनवेलायां प्रहर्तव्यापत्तिः न सा अपि रात्रेरिव पर्युदस्तत्वात्। नाचाधिकं यादिति थिमध्याह्ने प्रहृ एम २१

सापत्तिः विशेषविधिसन्निहितस्यैव सामान्यविधेः प्रवर्त्तकत्वात्· इति पर्युदासपक्ष एव प्राचीनोक्तः सोऽस्तु मः प्रकृते तेन नु निषेधविधिरिति ध्येयम्· ननु यत्र विशे
षनिषेधेस्तत्र सामान्यविधेस्तद्धितरपरत्वं सर्वत्र न सम्भवति स्वर्गकामो तिरात्रेण यजेतेति सामान्यविधौ अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्
ति विशेषवाक्ये शिष्टनिषेधपोस्मत्तेऽपि अतिरात्रस्यैकविधत्वात्· द्विरात्रिवर्ज्जितत्वाभावेनेतरपरत्वाभावात्· न च व्याक्तिभेदमाशङ्क्येतरपरता व्यक्ते नियतव्यक्ति
काभावेन तत्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वात्· अस्तु वा इतरपरता तथापि षोडशिग्रहणानहितातिरात्रालाभे लोपलब्धिर्न स्यात् तत्र विधेरभावात्· किं चातिरात्रे
षोडशिग्रहणे दृष्टसाधनत्वस्याभाव एव नातिरात्रे इति नत्राबोधनीयः तथा चान्यतरवाक्यस्याप्रामाण्यमापद्यत इत्यादि सर्वमभिसंधायाह विधित्वेना
विरोधमुपपादयति एकविषयत्वेऽपि एकस्यातिरात्रस्यातत्येऽस्यार्थः किं तु विशेषनिषेधे तस्तितनपरत्वेऽपि अतिरात्रस्यापि द्विकल्पासंभवमाशंक्यात्रोऽत्रा
ष्टत्रेसतः प्रकृतेष्वेव लहाणपदर्शयति एकेऽस्य पि कश्चित्· विकल्प इति उभयत्रागत्वेन विधित्वा त्यर्थः· ननु मीमांसकोक्तव्यवस्थितविकल्पः तथा सति
पर्वोपदर्शितदृष्टान्तासामान्यविकल्पमुख्याः वाकारा अवसोनाकांक्षाया अभावाच्चेति हृदयं षोडशिपदं योगेन षोडशकलावतः चंद्रस्य बोधकं
स्य बोध्यत्वे च बोधकः सोमः सोमपदबोध्यः सोमलतनाऽऽधारतत्पलक्षितवस्तु ग्राह्यपात्रविशेषस्य बोधकमिति याज्ञिकसमयः अन्यथाऽनुपपत्तिमेव वि
वृणोति अत्र चेति । ग्रहणविधावीति गृह्णातीति विधिना ग्रहणेऽदृष्टसाधनत्वस्य न गृह्णातीति विधिसमभिव्याहृतनञा चेष्टसाधनत्वाभावस्य बोधनेन दृष्टान्तु
पेऽन्यतरस्याप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः अपि ति तु भिन्नक्रमे भिन्नत्वश्च नैयायिकमतसिद्धमुपपत्तेः अन्यत्र च यागादिनावसरमपाः इष्टसाधनत्वमिति अर्थः

स्यनुपपत्त्यापत्त्यर्थं तावत्तिं तं न तु प्रकृतिप्रत्यययोः सहार्थकत्वदरस्तिस्फुरणान्निविरोधस्त्यन्यत्राहस्फुरस्त्वशेतेति न गच्छन गच्छेत्यादिलौकिकवाक्येऽपिकदाचिद्गमनेविभ
२२ र्थाभावस्यकदाचिद्गमनाभावविधर्याननुभवसिद्धत्वादितिभावः ग्रपीतिधात्वर्थेऽन्वयपत्नुमर्वसिद्धएवेति विभक्तीतिलिङ्-सार्थः तथा च नकलञ्जं
22 भक्षयेदित्यादौ नञर्थं हायध्यालिङर्थमाधात्वर्थेनपक्षधानञर्थहाराधात्वर्थस्यालिङर्थेष्टसाधनत्वेऽपिविहितत्वतिति। नासार्पतन्त्वरागधाविद्वान्द्रस्त्वज्ञा
हयतएवेतिधात्वर्थाभावेलिङर्थान्वयारवेत्यर्थः प्राभाकारइत्यनेन मीमांसाशिद्धांतप्रवर्तकं त्वं चितं। तथा च तिङा मस्तिद्धे वसाधुत्वान्नतद्धि
मीमांसासिद्धान्तोन्यायविरोधेनभज्यतइति। कलञ्जभक्षणाभावविधायकमितितैयायिकैर्हाल र्थस्यनञर्थधात्वर्थान्वितनञर्थस्यलिङर्थघ्नो
वान्वयोरितरामेवतस्तीक्रियते किंतावता मीमांसापरिशोधितन्यायविधारिततात्पर्यग्रहाहेव वेदार्थावधारणासामर्थ्यसिद्धत्वात्तत्तनुनैयायि
कानामपिधात्वर्थानितनञर्थोविधर्यान्वयस्तीकारश्यावश्यकः तथाहिनकलञ्जंभक्षयेदित्यत्र प्रतियोग्यभावान्वयस्तुल्यपोगहेमयु
त्पायकलञ्जभक्षणेवक्ष्यत्यनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावेनन्वयोधतइतिमणिकृतोक्तः प्रकारः तस्य चतादृशविशिष्टमा
वेनवत्ववस्तनिष्टाननुबंधितानुमिति स्याव्यावत्ववत्तनिष्टाननुबंधित्वइज्ञानरूपप्रवर्तकज्ञानविघटनद्वारादेवहादावाप्रवृत्तिविघटनं क्रियतइ
मिन्यूकृतोनिगद्वेवापुक्तिस्तुः प्रवर्तकता — साहात्म्यतिबंध — — नञजन — वाक्यस्मात्स्वैधविधित्वात। एवञ्च न गच्छेत्यादिलौकिकवाक्यस्य
गमनेन — शेष्टसाधनत्वानिष्ठ — ऽपिप्रयोगदर्शनाद्यत्र गमनाभावेऽपितादृशाधिषमनवधारितार्किचना। तेषाञ्च इत्यत्रो — — तन्यगतिक २२

तयाग्रहणाभावे विध्यर्थान्वयांगीकार आवश्यक इति चेन्न । वलवदनिष्टाननुबंधित्वं कृतिसाध्यत्वं इष्टसाधनत्वं चानि विधेर्वाच्य घटकानन्त
र्वेणाकांक्षायोग्यतातात्पर्यज्ञानवत्वादन्वेति । यथान यत्के आनि सत्रमुमेरुं गं नाहरेत इत्यत्र राज्ञो ग्राह्मणे कुर्वीतेत्यत्र च क्रमेणागोमेध्यंमनोधात्व
र्थाभावेष्टसाधनत्वावबोधे नैयायिकैः स्वापि नाभ्युपेयः नगोहित्याहौ गमनेकृताहिंद्रष्टसाधनत्वाभावः ककहाविदत्ति इष्टसाधनत्वं प्रतीयते
ननु कहाविकृमनाभावइष्टसाधनत्वधानुनाज्जोग्राकोत्पापएवनेरर्थीकारात् । नातिरात्रइत्यत्र हकाद्रशेदशोहनिवाप्पितानामकुर्यादित्य
त्रैव व्यवस्थितो । तिरात्रपारिवाधिकत्वः ननु षोडशिग्रहणाग्रहणयोरुगयोर्विकल्पः षोडशिग्रहणाभावस्य सार्वत्रिकत
याव षोडशिग्रहणाभावे शायां सर्वस्यैव उकालिकापर्यकल्पनाय नेतिमीमांसासिद्धान्तात् । अन्नत्य गतिकतयेति प्रकृतव्य वस्तुप्र
कारांतर प्रदर्शनमात्रम् अग्यवलवदनिष्टाननुबंधित्व विध्यर्थत्वे सर्वमिदमुपपादितं तदेवनसंभवतिन ह्याह्निकादाविकवलवद्विघविघय
त्वस्याव्याप्तकेनपातकालीनत्वत्युरुषीपवेषविषयतावच्छेदकावच्छेदेन साधनताभाव विषयकज्ञानप्रवर्त्तकमिति वलवदनिष्टाननुबंधित्व
विध्यर्थता याद्विनामेतनिषिद्धर्थस्य संभवति मुखेच्छानरकद्वेषप्रवर्त्तकत्वानानामेकदाऽसत्वेनोपायेच्छा एवासंभवति निवेत्रनारकमुख
समहात्वं दनात् । क्रमेण द्वेष मुखे छेतरेतोनरकाननुबंधित्वसुखसाधनत्वसमहात्वं नेवुनात् । नरकउपायेच्छांहंभवाति । इदमस्पष्टं विषय
मानत्वानतद्विषयत्वेन — ततनकासाधनत्वहानसंभवाति । द्वेषसामग्र्याइष्टसंप्रतिप्रतिबंधकतया प्रथमं द्वेष । ततो भवति फ[illegible] वोधितकेवि

नुद्देषविषयमात्रकसाधनत्वेनज्ञातेकलञ्जभक्षणेनियतोद्वेषस्मामग्रीसत्वात्। नत्वावमएवतत्रेच्छाप्रतिबंधकइति अनिष्टसाधनत्वेनज्ञातेप्रवृ
२३ त्त्यसंभवोपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानं हेतुरेवनोत्याहुः। नत्रउत्कटरागविषयसाधनत्वज्ञानस्यतत्रद्वेषप्रतिबंधकत्वात्तद्वेषस्यासार्वत्रिकत्व
त्। अतएवविशेषदर्शिनाम् विषयेनात्यैप्रवृत्तिरिति अतमप्रस्तुतिवारणं ननुकृतिविष्टत्वधीभावेइष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वेइष्टसाधनत्वाभावोवि
23 धिष्टेसाध्यत्वेनस्वमभिष्टाहारेबुद्धातदस्यत्रावंतियामकामित्यत्रआहनियमकमितिआदितायोगपत्तापत्तिग्रहः मत्वंगानोफलाभावादंगेकथ
मिष्टसाधनत्वंविधिनाबोधनीयंफलवत्त्वेनभावफलं तदंगमिति आलक्षणात्। नैवप्रयाजादंगविधीनामपि इष्टसाधनत्वबाधात् बोधोनस्या
त्। इतिवाच्यं प्रयोजादेः दर्शाद्युपष्टसाधनतयास्वरूपोपपादकांगत्वात्। षोडशिग्रहणस्यतभावस्वयाअतिरात्र स्वरूपोपकारकत्वं स्वरूपोपका
रकांगलक्षणे चयागस्वरूपातिरिक्तापलकत्वम फलत्वं वाच्य फलोपकारकांगेबाधइत्यत आह मुख्यफलेतितथाचफलस्वरूपोपकारकांगद्व
यसाधारणमुख्यफलाफलनकत्वमेवाफलत्वं वाच्यमितिभावः यागेताशांगेवेधीनिप्रमाइत्यापमेवार्थः परमेति स्वस्य चेष्टसाधनत्वा
भावेतोगप्रवृत्तिरेवनस्यादितिभावः आदिपदमितिअंगलक्षणाविघटकमित्यर्थः ननुषोडशिग्रहणाशक्यौ स्यादितिरात्रात्तमापर्वसंभ
वेषोडशिग्रहणोप्रवृत्तिः कस्यापि नस्यात्। अमजनकतयाबलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानस्यप्रवृत्तिजनकस्यासंपत्तेरत आहग्रहणनिषेधशाश्रि
नंगृह्णातीतिनिषेधः अन्यथानुपपत्त्याबलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानस्यासंपत्त्यापोडशीतिषोडशिग्रहणाजान्वेड तिशक्यितपरमापर्वैउत्कट राम २३

रागात् अथ मैवं नैवं लवान्विजातीयो द्वेषः द्वेषस्य बलवत्त्वं जातिविशेषोऽस्तु भवसिद्धः एवं च श्रमस्य तदानीमुत्कटद्वेषाविषयतयात्वबलवदनिष्ठाननुबंधि
त्वतानस्य संपन्निरिति भावः अथ वोत्कटरागाविषयसाधनतयग्रहस्य द्वेषप्रतिबंधकत्वे सम्भिमायः ननु स्वतो मुन्दरे परमा पूर्वकत्वमुत्कटरागो गौरवेन द्वे
षप्रतिबंधः स्यादतत्राह तस्मादेवेति । अत्रेदं विचार्यते विकल्पोद्विविधः इच्छुको अवस्थितत्वेच्छिको व्रीहिभिर्यदेर्वायजेतेत्यादौ अस्य च विधेर्विकल्पे
नैवमवर्जनीयत्वं विकल्पस्येकामावविशिष्टत्वमपरस्य तुल्यतयोपस्थितस्य कारणतावच्छेदकत्वे बोधकं वाकारस्याभावार्थकत्वात् । तथा च व्रीहिकारणक
त्वाभावाविशिष्टेन यवकारणत्वेन विशिष्टाऽस्मिन्नविशिष्टौ जातीयस्वर्गसाधनं यवकारणकत्वाभावविशिष्टेन व्रीहिकारणकत्वेनाविशिष्टोत्तिरा
त्रो विजातीयस्वर्गसाधनमिसन्त्वयबोधः वाकारद्वयमिदं नैवं वाक्यमतो न व्रीहियवोभयकारणकादतिरात्रात् । स्वर्गः कारणतावच्छेदकावच्छिन्न
सैकविधस्यान्यतिरात्रस्य तत्राभावात् कार्यतावच्छेदकं च वैजात्यं पनैकं परस्परव्यभिचारात् । विकल्पश्च किं विद्धर्मावच्छिन्ने प्रति कारणतापयद्धर्मावच्छि
न्नायभावोऽवच्छेदकः यद्धर्मावच्छिन्नत्वेनावच्छेदकं तद्धर्मावच्छिन्नप्रयोर्वाध्यः नानोभिन्नाभिन्नजातीयस्वर्गजनकयोर्वा जपेयाभेदयोर्विकल्पापत्तिर्नवायजे
नयाज्ञ्वभेदेन नीलस्वाद्युपमुत्सृजेत् । एकादशोद्दादशोवाऽऽहुतिनिर्वापितानामकुर्यादित्यादिष्वव्यवस्थितविकल्पासंग्रहः एकादशाहुतिनामककारणाभावविशि
ष्टद्वादशाहुतिनामककारणस्यैकादशाहुतिनामककारणस्य च विजातीयविजातीयसंस्कारं प्रति हेतुत्वात् । चोद्यशिग्रहणाभावविशिष्टातिरात्रस्य चोडशि
ग्रहणविशिष्टातिरात्रस्य च विजातीयस्वर्गयोर्जनकत्वात् न षोडशिग्रहणाग्रहणविकल्पानुपपत्तिरत्र का मध्यवर्तीति मावाभावयोः श्रवणादेवाभाव

२५ स्वकारणतावच्छेदकत्वाभावः ग्रहणस्य तदभावस्य चानेकसाधनत्वं लिङ्गबोधनेऽपि किं तु तद्विशिष्टस्यातिरात्रस्येति सांप्रदायिकाः मध्यास्तु यत्रैक
जातीयं प्रतिपूर्वोपदर्शितकारणतावच्छेदको विकल्पः न च परस्परव्यभिचारः विजातीयापि जातीयापूर्वविशिष्टत्वेन ज्जातीयं प्रति व्रीह्यभाववविशिष्टस्य यवाभा
25 ववविशिष्टस्य च यवकरणकातिरात्रस्य व्रीहिकरणकातिरात्रस्य च कारणतावच्छेदकता रात। तत्र ज्जातीयापूर्वं प्रति रात्रेः सहेतुत्वं ग्रपूर्ववैशिष्ट
ऽयोत्तरत्वसामानाधिकरण्यप्रमाणकालीनत्वेऽपि न व्यभिचारशंकापि स्याद् विजातीययोरपूर्वयोर्मानाभावात् सजातीयापूर्वमात्रं यागः ग्रस
यात्तत्रदपूर्वविशिष्टस्वर्गप्रसवदृष्टत्वसंभवेनाजपेयाश्वमेधादिकार्यतावच्छेदकतयाऽऽसातगतजातीनामसिद्ध्यापत्तेः किं तु व्रीहिकरणकत्वाभाववविशि
ष्टस्य यवकरणकत्वस्याभावः एवं यवकरणकत्वाभाववविशिष्टस्य व्रीहिकरणकत्वस्य चाभावमुपादाय तयोर्द्विलावच्छिन्नाभावेन विशिष्टयागत्वेन कारण
ताकार्यतावच्छेदकत्वेन व्रीहियवोभयकरणकयागत्वेन ताहृशोभावविशिष्टः एकैकमात्रकरणकयागत्वात् ताहृशोभयाविशिष्टस्य व्यवस्थितविक
ल्पस्थले मुख्यपिष्टकजातीयमेवमेव फलं ग्रसाम...दिनामुख्यपत्तौ करणत्व गौणोपदेशेनानुकल्पजननस्य प्रभुः प्रथमकल्पस्येत्यादिनाधर्म
शास्त्रे...ज्ञांच दशगुणाहृशदृधा. ग्रगोशालीत्यादिनावबोधनात् एकादशाहनामकरणाभावमेकादशाहनामाकरणाभावविशिष्टद्वादशाहक
रणाभावं चांशायतदुभयाभाव...नविजातीयसंस्कारे एवं ग्रहणविशिष्टातिरात्राभावं ग्रहणाभावविशिष्टातिरात्राभावं चादाय तदुभयाभावत्वेनस
कजातीयस्वर्गप्रतिहेतुताएवमस्यत्रापि दर्शितो दिशैवप्रकारोऽनुसंधेयेऽतिनव्यमैथिलाः सर्वमेव शास्त्रतात्पर्यानभिज्ञत्वात् नैव कश्चित्र ग्रानन्दग्राह्यांकांताऽसुवे २५

पातेनान्तर्भावित्वं नास्तीदे शः तत्प्राधान्येन न विदं तिविदं तिकिं त्विस्यादौ क्वचिद्धि नामार्थबोधोपपत्तिः घटानाधिकरणं भूतलं भूतलं साध्याभावाभावत्वधि
करणेनानधिकरणत्वामित्यादिसमासात गगनं न गौ इत्यादिधीर्भवति दर्शितदिशा वा अन्यपरत्वे पद इति समभिव्याहाराभिसन्धानेन द्योतितं । ननु भूतले न घटः इत्यत्र घ
ट पदार्थे न नामार्थेन तस्यार्थस्य प्रतियोगितया भूतले न घटस्यादौ हि भूतल नामार्थेनानुयोगितया स्वार्थस्य न पञ्चमीति चेत् तत्र तस्यार्थस्य चैत्रनामा
र्थे नाधारतया अन्वयो न संभवति : नामार्थयोर्भेदेनान्वये विभक्तिजन्योपस्थितेरतन्त्रत्वादित्यत आह निपातेति निपातत्वं परिभाषाविशेषविषयत्वं इ
तैनाभेदेनान्वयबोधात् समनामत्वं ननिपातनत्वे तु मत्वस्यानिपातानामन्तर्गर्भितया : तन्माश्रयायत्ते : नापि प्रकृतिप्रत्ययान्यतरार्थकशब्दत्वं निपातत्वप्र
कृतिप्रत्ययपोर्वयाह शापूर्वपदार्थानेनव्ययनियतस्यार्थबोधकोऽन्तरपदसमुदायपर्वोन्तरपदस्वरूपयोगाख्यो भवतीति हि प्रकृतेस्य योगितस्यार्थबोधकता
कत्वनियमः प्रत्ययानोभितिवा सेवकुञ्च्यन्या स्पति आप्तिप्रत्याशितिपराक्तंपातित्वमिति नेकेने ननिपातपदं नामपदप्रत्ययपदवान्यामितिपात
त्वनामत्वप्रत्ययात्तितिनामपदत्वं ननिपातस्याधारतामतेस्त हृत्वं विशेषणाभितिद्यमिमानः नक्वेवलं नञर्थो यथानुरोधेन निपातान्यत्वं नाधि
विशेषणं । किं तु प्रयोजनं नान्तरसिद्धमेवेत्याह अत एव तिरवाय्यर्थान्यपद इति स्वाहृद्रणमित्यर्थः तत्र प्रतियोगितयानन्वयाद्बुद्धेः अन्वेतितत्त्वानुयोगि
तयानुत्वे : अन्वेति प्रतियोगितः अनुयोगिताः योर्विभक्तत्वात् षष्ठ्यासमस्या वा अनुस्यापनात अन्वयबोधो नस्या घटादिनामार्थयोरिति युक्तमौ ताभि
निपातान्यत्वे विशेषणात स्यादिति भावः ननु एवं घटभूतले इति बुद्धौ हि न स्यात अन्यपदार्थलाभाभावात अन्वयपीभवन्ध्यस्या तत्रार्थप्रभा

२५ वत्वात् । अत्र समो देश इति न अत्र सुन्दरवे ऽपि विशेषणतया नञर्थान्वय संभवे भिन्नत्वेन लक्षणा प्रवाहो निर्युक्तिक इत्यत आह अघटमिति इदमुपलक्षणं
अब्राह्मणः क्षत्रियः आनुदरा कन्या अब्राह्मणः कृषीवलः अरूपो हिरण्या तदेता लाव पिशाचा होता इत्यादावप्यत्र श्रद्धस्य वैराग्ये पुनः लक्षणा
25 न तु वैयाकरणोक्त सादृश्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधादिति अघटमित्यादिव्युत्पत्ती हि अन्यपदार्थप्रधान्यत्वात् अघटाभाववतीति न लक्षणाऽभा
ववतीत्यत्र सुरूपे तु न लक्षणा सामानाधिकरण्यानुभववलात् क्वचिदाश्रयेऽपि शक्तिमाख्यातस्यापि तत्पदस्यापर्यन्तो निपातानामुपसर्गाणामि
व शक्तिविधुराणां समभिव्याहारेण प्रकृतिप्रत्ययार्थे च द्योत्यत्वं चेतानभावान्वयोद्योतकत्वं तु वैयाकरणस्य विजयेन निरस्यपि वदन्ति निपाता
तिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनैव विभक्तिजन्योपस्थितिमत्वेन बोध इति सुतरां निपातातिरिक्तं नाम्नि विशेषणं प्रतिपदाम्मत मुख्यात्प्रयात
केचित्तु प्रतियोगि अन्यो न्याभावाभिप्रायेण सुप इति घटो न घट इत्यत्र प्रथमान्ताः नानुपाजेऽपि सत्र तमम्याः सुवर्थप्रतियोगित्वे व प्राति
पदिकार्थस्यान्वयस्तु सुलभ इति वलादनन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टधर्मवत्वं नामार्थे विधेयमिति तेन नीलघटो न घट इत्यसत्ति न प्रयोगः प्र[illegible] योगितापः
पदार्थत्वात्तत्रैव नञ्सुवर्थसंयोगावच्छिन्न सहरूपत्वेनापर्यन्वयात् । न संयोगेन घटाभावाभिन्नत्वेऽपि कपाले समवायेन घटो नास्तीति प्रत्ययस्य
नापत्तिरिति निरस्तं तत्र सर्वतितथा चपदार्थः पदार्थेनान्वेतीति सुत्यद्वि रभसेवेति भावः अभाववतीति विशिष्टसंसर्गे व्यधिकरणाद्येकदेशेऽभावे प्रतियोगि
त्वसानुयोगित्वस्यांशाऽन्वयेऽपि तत्ततिरिति भावः घटो न पटः चैत्रो न पवनी त्युभयत्राप्यधारण्यत्ताभाव अभावत्वेनाभिधानं शक्तिस्तु भेदत्वसंसर्ग २५

गर्भाकृत्वाभ्यामेव तन्त्रद्वयमुपस्थितस्य तत्वमान्वयी भविष्यतीति प्रतियोगितया समुदायार्थत्वेन तत्रान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टाधेयतासंसर्गेणाप्रकृत्यर्थः प्र
कारः निरूपकतासंबंधेन प्रतियोगितामवगाहते तत्र घटैकदेशे वा न तत्र घटीयाभावोऽधिकरणत्वेन घटपदे विशेषणतया नञर्थोऽभावो वा नैयायापदेः
न्वेति अनुयोगित्वस्य समुदायार्थत्वे तु अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टपयत्वप्रतियोगितानिरूपितत्वमेव संबंधे नानुयोगित्वे प्रकृत्यर्थस्यान्वयः
शेषं पूर्ववत्. पूर्वोक्तानिप्रमगाराणां तु पदप्रतिपादितायां शाब्दबोधसम्भवतीति अभिहितप्राप्तं मुख्यप्रयोगस्तु घटो नेति भेदेन घटो नास्तीति संसर्गाभावबोधो
ध्यः। नेपातोन्नरं सर्वाण्यस्तु विभक्त्यर्थोऽगीकृत्यपि तेन तु केवलं प्रथमैवान्वयापजनानुयाजेषु इत्यत्र सन्नामार्थानां विभक्तिकृत्यागीकृत्य धेदवोधोनस्या
त्। अतस्तत्रनाप्यसिनाभावर्ह इति लक्षणाणोधिनेति साध्याभाववतीति समप्र्यंततया व्याख्यातं ननु प्रकृ ... तिप्रत्ययसमभिव्याहारस्य सर्वत्राविशिष्ट
त्वात् कविद्भेदत्वेन क्वचित् संसर्गाभावत्वेन बोधो व्यपतरस्य प्रकिंनियामकमिति चेत् अत्राहुर्विभक्त्यर्थैतिविभक्त्यर्थप्रतियोगित्वभेदस्य समानाधिकरणवि
भक्तिकपदार्थस्य समानाविभक्तिकपदार्थसंसर्गाभावबोधनेन सामर्थ्यं भेदबोधस्य संसर्गाभावबोधस्य वानुकूलसमभिव्याहारयोरन्यतर
स्यैव सहकारितास्त्वम्यत्रैनौभय विध फलोपधानं तादृशसमभिव्याहाराभ्यतनस्यापनवोधे प्रतिबंधकत्वं अस्तसामर्थ्यामेतितु परमार्थः
अनस्तैवकत्वंन घटः इत्यत्रैकत्वस्य प्रत्यमार्थत्वेऽपि न संसर्गाभावः एतदेव स्पष्टयति तेनेति अत्रास्तारसमाड्डत्पतनेनसमाचितः स च प्रथमावि
भक्तिसंख्यासंबोधनार्थातिरिक्तार्थबोधनेऽसाधुरितिकेचित्. वस्तुतस्तु वोधनतिसंतिइत्यत्रभतत्वेननसुन्दरमितासैववेदनाभावसंसर्गाभाव

२६ त्वेनवेदनाश्रयत्वाभावसंसर्गावत्वेनवासुंदराभिन्नताहात्म्याभावत्वेनसुंदरभेदसंसर्गाभावत्वेनवाबोधस्यसर्वानुभवसिद्धत्वानुपपदनसेवाहरसद
ति॥ जगन्नाथसुधियः कृतिर्विद्यानिधिनानयस्य। सदयहृदयापरि शीलयन्तु धीरः कृतविनयस्य॥ बुभ घविघयासंतो दुहृघधिबयापरो। जगन्नाथ
स्य गृहेन भावयतु हृदयमिमं॥ फणितिरहमेषिल। जगन्नाथकृतो नव्याहविवेकः॥

26

११००

ग
२६